

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXXIX

P R E S I D E N C Y

Book 14

VLADAN ĐORĐEVIĆ

ON THE OCCASION OF THE 176th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

BELGRADE 2020

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXXIX

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 14

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ШЕСТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

БЕОГРАД 2020

Организациони одбор
академик Владимир Кањух
академик Радоје Чоловић
дојисни члан Мира Радојевић
дојисни члан Јован Делић
Вера Бајић, секретар

Рецензенти
академик Василије Крстић
академик Нада Милошевић Ђорђевић
академик Миодраг Чолић
академик Љубодраг Димић
проф. др Душан Иванић
проф. др Горан М. Максимовић

Главни уредник
академик Зоран Кнежевић

Уредници
академик Владимир Кањух
академик Радоје Чоловић
дојисни члан Мира Радојевић
дојисни члан Јован Делић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектура
Младенка Савичић

Коректура
Рајка Павловић

Дизајн корица
Драјана Лацмановић–Лекић

Штампа
Службени гласник, Београд

ISBN 978-86-7025-888-4

Тираж 400 примерака

© Српска академија наука и уметности, 2020.

С А Д Р Ж А Ј

Реч уредника.....	9
Василије Ђ. Крестић: <i>Владан Ђорђевић и Српско учено друштво</i>	11
Vasilije Đ. Krestić: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Learned Society (SLS)</i>	17
Вељко Тодоровић: <i>Владан Ђорђевић и српска војска</i>	19
Veljko Todorović: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Army</i>	35
Вељко Тодоровић, Јово Зељковић: <i>Владан Ђорђевић и историја Српској војној саниџерији</i>	37
Veljko Todorović, Jovo Zeljković: <i>Vladan Đorđević and the History of the Serbian Medical Corps</i>	52
Радоје Чоловић, Владимир Кањух: <i>Владан Ђорђевић и Српско лекарско друштво</i>	53
Radoje Čolović, Vladimir Kanjuh: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Medical Society</i>	68
Радоје Чоловић: <i>Прикази, предавања и дискусије др Владана Ђорђевића на састанцима Српској лекарској друштва</i>	71
Radoje Čolović: <i>Dr Vladan Đorđević's Presentations, Lectures and Discussions at the Serbian Medical Society Meetings</i>	80
Зоран Вацић: <i>Народна медицина у Срба написао др Владан Ђорђевић</i>	81
Zoran Vacić: <i>Narodna medicina u Srba by Dr Vladan Đorđević</i>	103
Радоје Чоловић: <i>Владан Ђорђевић иницијатор и оснивач „Српској друштва за приватну помоћ рањеницима и болесницима“ (Српској друштва Црвеној крсти)</i>	105
Radoje Čolović: <i>Vladan Đorđević, Initiator and Founder of „The Serbian Society for Private Assistance to the Wounded and Sick Soldiers“ (Serbian Red Cross Society)</i>	116

Гордана Лазаревић: Улога др Владана Ђорђевића као уредника и власника часописа Отаџбина у развоју здравствене културе.....	117
Gordana Lazarević: <i>Vladan Đorđević's role as the editor and owner of the journal Otažbina in building a culture of health</i>	136
Зоран Ваџић: Реформа помоћи сиромашнима – допринос Владана Ђорђевића	137
Zoran Vacić: <i>Reform of help to the Poor – Vladan Đorđević's Contribution</i>	150
Радоје Чоловић: Др Владан Ђорђевић, први почасни доктор медицинских наука Универзитета у Београду	153
Radoje Čolović: <i>Dr Vladan Đorđević, the first Honorary Doctor of Medical Sciences of the University of Belgrade</i>	164
Зоран Ваџић: „Мизерија практичној животи“ Владана Ђорђевића	165
Zoran Vacić: <i>Vladan Đorđević's "Misery of Practical Life"</i>	184
Борис Милосављевић: Породица и порекло Владана Ђорђевића	185
Boris Milosavljević: <i>Vladan Đorđević's Family and Background</i>	203
Драган Симеуновић: Полемика др Владана Ђорђевића са српским социјалистима о „сиротињској болници“ и радничком питању	205
Dragan Simeunović: <i>The Polemic of Dr Vladan Đorđević with Serbian Socialists About "the Hospital for the Poor" and the Labour Issue</i>	237
Мирослав Перишић: Дипломатски дани Владана Ђорђевића у Атини	239
Miroslav Perišić: <i>Vladan Đorđević's Diplomatic Service in Athens</i>	251
Петар В. Крестић: Шест писама Стојана Новаковића Владану Ђорђевићу 1893. године	253
Petar V. Krestić: <i>Six Letters that Stojan Novaković sent to Vladan Đorđević in 1893</i>	270
Славенко Терзић: Балкански хоризонти Владана Ђорђевића	271
Slavenko Terzić: <i>Balkan Horizons of Vladan Đorđević</i>	292
Милић Ј. Милићевић: Државне и друштвене промене за време председништва Владана Ђорђевића (октобарској режима) 1897–1900. године	293
Milić J. Milićević: <i>State and Social Changes During the Presidency of Vladan Đorđević (October Regime) 1897–1900</i>	306
Војислав Г. Павловић: Конкордатско питање за време владе Владана Ђорђевића	307
Vojislav G. Pavlović: <i>The Concordat Issue During the Government Led by Vladan Đorđević</i>	319

Владимир Јовановић: <i>Владан Ђорђевић и Ивањдански атентат</i>	321
Vladimir Jovanović: <i>Vladan Đorđević and the Ivandan Assassination Attempt</i>	340
Ђорђе Ђурић: <i>Владан Ђорђевић и Јован Жујовић, њихов политички судбина два разочарана обреновићевца</i>	343
Đorđe Đurić: <i>Vladan Đorđević and Jovan Žujović, the Political Destiny of two Disillusioned Supporters of the Obrenović Dynasty</i>	360
Јован Делић: <i>Владан Ђорђевић у науци о књижевности</i>	363
Jovan Delić: <i>Vladan Đorđević and the Science of Literature</i>	377
Душан Иванић: <i>Владан Ђорђевић и српски реализам</i>	379
Dušan Ivanić: <i>Vladan Đorđević and Serbian Realism</i>	385
Љиљана Костић: <i>Аутобиографски и поезијски дискурс Владана Ђорђевића</i>	387
Ljiljana Kostić: <i>Vladan Đorđević's Autobiographical and Poetic Discourse</i>	397
Татјана Јовићевић: <i>Историја, фикција, актуелност – причање и поруке у прози Владана Ђорђевића</i>	399
Tatjana Jovičević: <i>History, Fiction, Actuality – Storytelling and Messages in the Prose of Vladan Đorđević</i>	415
Јована М. Јосиповић: <i>Митолошка романтичарска љубави и страсти у Кочиной крајини</i>	417
Jovana M. Josipović: <i>Mythopoetics of Romantic Love and Passion in Kočina krajina</i>	426
Драгана Вукићевић: <i>Голгота – поезија мелодрамске прозе</i>	427
Dragana Vukičević: <i>Golgotha – The Poetics of Melodramatic Prose</i>	445
Снежана Милосављевић Милић: <i>Слика владара између историјске и књижевне наративе у роману У фронт Владана Ђорђевића</i>	447
Snežana Milosavljević Milić: <i>A Portrait of a Ruler Between Historiographic and Literary Narration – U front by Vladan Đorđević</i>	455
Горан М. Максимовић: <i>Путописна проза Владана Ђорђевића</i>	457
Goran M. Maksimović: <i>Travelogue Prose by Vladan Đorđević</i>	468
Зорица Несторовић: <i>Радо Владана Ђорђевића у области драме</i>	469
Zorica Nestorović: <i>Vladan Đorđević's Work in the Field of Drama</i>	484

Радослав Ераковић: <i>Лекар, њојџуковник и невешџи коњаник: мемоарско-дневничка сучељавања Владана Ђорђевића и Пере Тодоровића</i>	485
Radoslav Eraković: <i>Physician, Lieutenant Colonel and Unskilful Equestrian: Literary Rivalry Between Vladan Đorđević and Pera Todorović</i>	495
Гордана Илић Марковић: <i>Бечке њодине Владана Ђорђевића</i>	497
Gordana Ilić Marković: <i>Die Wiener Jahre von Vladan Đorđević</i>	514
Драгана Бедов: <i>Успомене Владана Ђорђевића – између сведочења и настојања</i>	515
Dragana Bedov: <i>Uspomene by Vladan Đorđević – Between Testimony and Aspiration</i>	541

РЕЧ УРЕДНИКА

На предлог Одељења медицинских наука, Председништво Српске академије наука и уметности је 2020. годину посветило академику Владану Ђорђевићу. Четворочлани Одбор добио је изузетно тежак задатак да, на начин како су већ представљени истакнути чланови Академије, Јован Цвијић, Михаило Петровић Алас, Стојан Новаковић и Слободан Јовановић, нашој и страниој јавности што потпуније представи академика Владана Ђорђевића, који је током свог, за своје време врло дугог живота, уз изврсне личне способности, испољио широка интересовања и дао изузетне доприносе у разним областима у којима је делао и којима је често давао и лични печат.

Владан Ђорђевић је био један од првих Срба пореклом из Србије који су завршили студије медицине, први српски хирург у данашњем смислу речи који је у области хирургије и српске медицине, војном и грађанском санитету, медицинској публицистици, издаваштву и преводилаштву у медицини, оставио изузетно дубоке трагове. Уз то, он је био изузетан друштвени радник, оснивач три велика друштва која и данас постоје и успешно раде, председник Одбора београдске општине, успешан министар просвете и црквених дела, министар привреде, вишегодишњи дипломата у Грчкој и Турској, три године председник Владе и министар иностраних дела, истакнути национални радник, који се успешно огледао и у књижевности као писац приповедака, историјских романа, путописа, преводилац, оснивач, власник и уредник часописа *Ошацибина*, једног од најбољих часописа у другој половини деветнаестог века, припадник једне изузетне генерације српске интелигенције која је дала огроман допринос обнови српске државе и њених институција.

У свом изузетно богатом животу, био је активни учесник четири рата, француско-пруског (1870/71), начелник српског војног санитета у два српско-турска рата (1876–78) и српско-бугарског рата (1885) и заточеник у Првом светском рату. Сретао је најистакнутије људе свога времена, из области медицине, књижевности, политике, дипломатије, разговарао и преговарао са неким од најзначајнијих државника свога времена, био гост председника, краљева, царева и султана, али и политички осуђеник и заточеник.

Да би што боље одговорио овом врло захтевном задатку, Одбор је одлучио да се у Галерији Српске академије приреди изложба о животу и делу Владана Ђорђевића са репрезентативним каталогом, да се организује научни скуп о његовом животу и делу, да се изда двојезично издање о његовом животу, делу и времену у коме је деловао, да се изда зборник

радова са научног скупа и да се издају његове „Успомене“, које у рукопису скоро цео век чекају на објављивање.

Чланови Одбора су поделили задатке. Академици Владимир Кањух и Радоје Чоловић су се старали о прилозима о академику Владану Ђорђевићу који су на било који начин у вези са медицином, дописни члан САНУ Мирјана Радојевић о радовима који се односе на његову делатност у дипломатији, државним и државничким пословима, а дописни члан Јован Делић о радовима из области књижевности.

Чланови Одбора изражавају велику захвалност свим ауторима прилога, а посебно рецензентима, академицима Василију Крестићу, Нади Милошевић Ђорђевић, Миодрагу Чолићу и Љубодрагу Димићу, и професорима Душану Иванићу и Горану М. Максимовићу, који су уложили велики труд да анализирају и оцене прилоге који се налазе у књизи.

О Владану Ђорђевићу су написане књиге и бројни радови, анализирани су његове делатности у разним областима, одржавани су научни скупови, држана предавања и припређиване изложбе. По сазнању Одбора, ово је први пут да се на једном месту настоји да се осветле његове делатности у свим областима у којима је делао, медицини, књижевности, друштвеним, дипломатским, државним и државничким и другим областима.

Свесни да ни на једном научној скупу о Владану Ђорђевићу није могуће рећи све, и да ће увек остати нешто што није обухваћено и анализирано, чланови Одбора се ипак надају да ће њихов труд и труд великог броја приложника у књигама и предавача на научној скупу помоћи да учесници скупа и читаоци пратећих публикација стекну једну потпунију слику о животу и делу академика Владана Ђорђевића.

Одбор је био одлучио да се научни скуп одржи на 176. годишњицу рођења академика Владана Ђорђевића и да се радови планирани за научни скуп објаве у књизи „Владан Ђорђевић, живот и дело“ пре одржавања скупа 3. и 4. децембра 2020. године.

Нажалост, иако су све припреме биле обављене, због пандемије изазване корона вирусом и рестрикција које су уведене у циљу њеног сузбијања, одржавање научног скупа у планирано време није било могуће, тако да је скуп морао да се одложи и биће одржан чим то буде било могуће.

Уредници

ПОЛЕМИКА ДР ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА СА СРПСКИМ СОЦИЈАЛИСТИМА О „СИРОТИЊСКОЈ БОЛНИЦИ“ И РАДНИЧКОМ ПИТАЊУ

ДРАГАН СИМЕУНОВИЋ*

С а ж е т а к. – Циљ рада је да се коришћењем историјско–упоредног метода и анализе садржаја осветли, анализира и научно објективно оцени полемика која је започета почетком осме деценије 19. века између др Владана Ђорђевића и групе српских социјалиста на челу са Светозаром Марковићем поводом Ђорђевићевог пројекта подизања прве приватне болнице у Србији, која се временом претворила од расправе о моделу здравства у Србији у начелну расправу о радничком питању и друштвеном уређењу. Друштвена и научна оправданост овог истраживања се садржи у чињеници да се ова полемика по броју и важности учесника, као и броја листова у којима се одвијала, те брошура и књига које су у оквиру ње писане, сматра једном од најзначајнијих и најдужих (трајала скоро три деценије) полемика у новијој српској политичкој историји. Од посебног научног значаја је објективно оцењивање ове полемике будући да је скоро цео век у условима владавине династије Карађорђевић, па потом комуниста, она необјективно третирана као велика победа социјалиста, а уједно и као велики пораз др Владана Ђорђевића. Та полемика је имала и одређене друштвене консеквенце, не само у погледу судбине неких од учесника у њој, као и судбине неких листова, већ далеко више по томе што је значила до тад највеће јавно сучељавање еминентних заступника две идеологије, либералне и социјалистичке, као два потпуно различита политичка погледа на уређење друштва која су до тада паралелно егзистирала у српском друштву, мада један од њих при том бивајући у служби власти, а други тек настајући као значајна опозиција.

Кључне речи: др Владан Ђорђевић, Светозар Марковић, „сиротињска болница“, радничко питање, либерализам, социјализам

Полемике, јавне и политичке, а поготову ако их воде познате личности, у Србији су одувек имале много поклоника, уосталом као и свуда у цивилизованом свету. Разлог за то лежи већ у самој природи полемике као оштрог јавног спора, односно дуготрајне

* Универзитет у Београду, Факултет политичких наука; Академија наука и умјетности Републике Српске, имејл адреса: dragan.simeun@gmail.com

препирке о неком питању која се води у штампи, у скупштини или на неком другом јавном месту. Уопште узев, полемике подразумевају не само вешто, енергично и атрактивно доказивање својих тврдњи и побијање туђих, већ и жучни тон који увек привлачи пажњу посматрача. На неки начин, полемика је заправо јавна свађа, својеврстан сукоб, што је потпуно у складу са грчким кореном те речи¹.

У време када није било других јавних медија до новина и књига, као што је то било у Србији у другој половини 19. века када је живео и политички делао др Владан Ђорђевић, полемика није значила само могућност да се бритко изнесу своји погледи, већ и прилику да се умећем концизног и аргументованог изражавања заштити, створи или увећа сопствени углед у јавности, или бар у одређеним друштвеним круговима, а уједно је представљала и могућност да се порази, па чак и понизи и осрамоти друга страна у полемичком дуелу. Популарност полемика у Србији тога времена је била тако велика да се може рећи да су полемике често биле најчитанији део новина и да су данима бурно коментарисане у кафанама и на другим јавним местима.

Ипак, једна од полемика из тога доба је са гледишта српске историографије посебно значајна, и то не само по томе што је привукла енормну јавну пажњу, нити само по томе што је имала велики број учесника од којих су неки били веома истакнуте друштвене личности – политичари, мислиоци и књижевници, нити пак по томе што се у њу укључио велики број листова будући да је био обичај да сваки лист има „своју полемику“, односно да полемика започета у једном листу углавном у њему траје (мада не мора да се у њему и заврши), већ и по томе што је та полемика имала и одређене друштвене консеквенце, не само у погледу судбине неких од учесника у њој, као и неких листова, већ далеко више по томе што је она значила до тад највеће јавно сучељавање еминентних заступника две идеологије, либералне и социјалистичке, као два потпуно различита политичка погледа на уређење друштва која су до тада паралелно егзистирала у српском друштву, мада један од њих при том бивајући у служби власти, а други тек настајући као значајна опозиција. Било је потребно једно конкретно питање, у овом случају модел здравства у Србији, па да се природни противници, либерали и социјалисти, нађу на јавном брвну.

Реч је о полемици која се почетком седамдесетих година 19. века зачела између др Владана Ђорђевића и групе социјалиста окупљених у листу *Рагеник* око Светозара Марковића, а која се потом периодично настављала нападима на др Владана Ђорђевића од стране њихових следбеника, и са прекидима трајала скоро 30 година.

Да би се могао појмити политички и друштвени значај и импресивни временски распон те полемике др Владана Ђорђевића са српским социјалистима на челу са Светозарем Марковићем потребно је сагледати неколико чињеница које се тичу гласила у којима је полемика започета и вођена, као и профиле главних личности које су је водиле.

Пре свега, било би погрешно претпостављати да је у тадашњој Србији утицај социјалиста, пре свега групе око Светозара Марковића био незнатан, а самим тим и да њихова гласила нису имала велики тираж и утицај, те да стога ни ова полемика није

¹ Грч. *poleteo* = ратујем, борим се.

имала ни значај ни шири одјек. Потпуно обрнуто од тога, *Раденик (Радник)*² је био најчитанији лист у Србији тог времена, што ће невољно током полемике признати и сам др Владан Ђорђевић. Као први социјалистички лист на Балкану имао је за тадашњу Србију фантастичан тираж и био први лист у историји српске штампе који је имао 1500 претплатника³, са чиме се нису ни издалека могли мерити прорежимски и остали листови. Чак је и сам др Владан Ђорђевић био један од претплатника на *Раденик*. За тај лист су поред Светозара Марковића писала и друга велика имена попут Ђуре Јакшића, Васе Пелагића, Николе Пашића, Милована Глишића, Владимира Љотића, Јеврема Марковића и других личности које су биле значајне у јавном животу Србије тога времена. Неуобичајено велика популарност *Раденика* није произилазила само из опозиционог држања Светозара Марковића и његових следбеника, нити из ниске продајне цене у односу на цену других листова⁴, већ и из саме природе тада веома пријемчивих социјалистичких идеја у ондашњем сиромашном и бунтовном српском друштву, идеја које је понајвише, и уз то веома харизматично, пропагирао Светозар Марковић, што ће још у то време проузроковати долазак његових присталица на власт у више градова у Србији, изазвати бурне дебате у Народној скупштини Србије поводом текстова у *Раденику* који су славили Париску комуњу⁵, и подстаћи организовање првих левичарских демонстрација у Србији познатих као „Црвени барјак“ које су се предвођене присталицама Светозара Марковића (међу којима је чак било и угледних свештеника⁶) догодиле у фебруару 1876. године у Крагујевцу.

На другој страни, главно медијско уточиште либерала попут др Владана Ђорђевића био је лист *Јединство*, који је, истини за вољу, више био против социјалиста и уопште режимски него што је био стварни барјактар либералних идеја, а недовољну слогу међу српским либералима тог доба је одсликавало и то што *Застава*, најважнији либерални лист у Срба тог времена, није био на Ђорђевићевој страни у тој одиста значајној идеолошкој и политичкој полемици.

² Први социјалистички лист на Балкану *Раденик*, почео је са излажењем 17. априла 1871. (сви датуми у овом чланку, па и овај, дати су по старом календару), и под тим именом ће излазити током те године, да би због цензуре 1872. променио име у *Радник* и под тим именом излазио све до свог гашења 1872. Фактички се ради о истом листу. Лист под именом *Радник* покренуће 1881. и социјалиста Мита Ценић.

³ Према: Живомир Спасић, *Ушлицај њокреиџа Свеџозара Марковића на расџраву о Првој Инџер-национали*, у: Зборник радова са научног скупа САНУ Светозар Марковић и Марксова Интернационала, одржаног 3. и 4. новембра 1983, Београд: САНУ, Научни скупови, књ. LVI, Одељење друштвених наука, књ. 12, 1991, стр. 217.

⁴ У самом *Раденику* је објављен податак да је због ниске продајне цене приход од продаје једва подмиривао трошкове штампања. Види: *Раденик*, бр. 76, 1871.

⁵ *Проџоколи Народне скуџиџине одржане 1871. џодине у Краџуџевцу*, Београд, 1871, стр. 84–85.

⁶ Види: *Одбрана свешџеника Милоџа Барџакџаревића у Окрузном суду у Краџуџевцу*, 15. јуна 1876. године, Историјски архив Шумадије у Крагујевцу, фонд 6, кут.1, бр. 12/175–183, 1876.

Што се тиче др Владана Ђорђевића и Светозара Марковића, главних актера ове полемике, која се по њима често и назива, и један и други били су величине у свом друштвеном и политичком миљеу.

Др Владан Ђорђевић је свакако један од оних првих српских лекара који је не само постигао највише могуће на професионалном плану бивајући по много чему први у својој струци, већ и у свом друштвеном раду и стварањем импресивног књижевног дела, као и у сфери политике. Остаће запамћен и по томе што је значајно модернизовао српско друштво чинећи као председник Београдске општине (1884–1888) многе друштвено корисне ствари и стварајући бројне корисне институције. У српској просвети и култури оставио је значајан траг не само као изузетно плодан књижевник, него и као министар просвете и привреде 1888. године. На политичком плану имао је велике успехе као дипломата, а потом и као председник српске владе од 11. октобра 1897. до 12. јула 1900. године. Речју, био је „изванредна личност великих способности и огромне радне енергије и интелигенције“⁷.

Светозар Марковић је пак, по свом делу свакако најзначајнији, и уједно и међународно најпризнатији српски социјалиста. Сујетни Карл Маркс је дозвољавао да се поред његових, још и чланци Светозара Марковића појављују на првој страни његовог знаменитог часописа *Vorwärts*, а на тајном гласању Прве интернационале (у којој је имао исту функцију као и Карл Маркс), Светозар Марковић је уз Маркса и Бакуњина изабран у првих шеснаест пера Интернационале, док, рецимо, у тих шеснаест најбољих није изабран један Фридрих Енгелс, о коме смо ми и други народи који су живели у социјалистичким државама морали учити пола века као о светској теоријској величини. О Марковићевом међународном значају говори и то што је он једини наш социјалиста коме је посвећено десетак иностраних докторских дисертација⁸.

Социјалиста који је започео полемику био је Димитрије Мита Ценић, присталица Светозара Марковића. Иако је у моменту када је писао свој чувени напад на др Владана Ђорђевића Мита Ценић био стар само 22 године (од свих сарадника *Радника* млађи од њега је био само Андра Николић), био је већ познат као веома бунтовни социјалиста са проблематичном међународном каријером⁹. По образовању је био теолог, кратко је студирао и медицину у Русији након чега је ради сарадње са социјалистима-револуционарима

⁷ Види више о др Владану Ђорђевићу као лекару и научнику у: Др Радивоје Чоловић, *Истакнутији српски лекари и професори*, Београд: Медицински факултет, 2010.

⁸ Аутор овог текста је имао част да буде у комисији за оцену и одбрану тезе о Светозару Марковићу коју је написала пољска научница Ева Бујвид (Ewa Bujwid), која је потом објављена као монографија: *Mysł polityczna i państwowo-ustrojowa Svetozara Markovicia (1846–1875)*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków: 2000.

⁹ Види: Драган Симеуновић, *Особености њолиитичке мисли Димитрија Ценића*, у: Зборник радова са научног скупа САНУ *Социјалдемократско наслеђе у Србији – Димитрије Ценић*, одржаног 1993, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995, стр. 9–21; Драган Симеуновић, *Парадигме њолиитичке теорије Митије Ценића*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 22, 1985, стр. 103–113; Латинка Перовић, „Предговор“, *Изабрани списи Димитрија Митије Ценића*, Београд: Рад, 1988.

боравио у Швајцарској, Енглеској и Француској где је допао затвора. У Србији је покретао више социјалистичких листова и више пута робијао ради својих уверења.

Остали учесници у полемици су млади српски социјалисти попут Марка Пајића, Стевана Милићевића, Паје Михаиловића, Андре Николића и других мање знаних; затим бројни, махом лево оријентисани, сатиричари, те познати либерал Светозар Милетић, а последњи актери те полемике су познати књижевници – присталице социјалистичких и радикалских идеја попут Јанка Веселиновића, Милана Кујунџића Абердара и Милована Глишића.

Повод за полемику је објављивање предлога др Владана Ђорђевића, 16. марта 1872. у *Српским новинама* да се подигне приватна болница у Београду уз новчано учешће корисника болничких услуга. Његов пројекат је објављен у форми отвореног писма¹⁰, како је то тада био обичај. У пројекту се образлаже идеја о потреби стварања прве приватне болнице у Србији, наводи се потребан износ новца за тај подухват и констатује да је већ скупљено три четвртине средстава. Ради прикупљања последње четвртине новца др Владан Ђорђевић је предложио да сиромашнији слојеви као и Београђани без породица дају своје новчане прилоге за подизање болнице на основу којих би имали право на доживотну бесплатну здравствену негу, као и смештај у њој. У те сврхе се посебно обраћа удружењима трговачких помоћника и калфи. При том се очигледно угледао на већ постојећу сличну, шаролику праксу развијенијих европских земаља.

Полемика је започела објављивањем чланка социјалисте Димитрија Мите Ценића у листу *Радник (Радењик)*¹¹, који је неформално уређивао водећи српски социјалиста Светозар Марковић. Чланак је носио наслов „Сиротињска болница“, објављен је у рубрици „Припослано“¹², а био је потписан псеудонимом „Један радник“.

Мита Ценић у свом чланку тврди да је у питању лажни алтруизам др Владана Ђорђевића и да се заправо ради о покушају истог да опљачка сиротињу ради своје личне користи. Као своје аргументе Мита Ценић наводи податке о тешком положају радника и уопште сиротиње у српском друштву који им не дозвољава да од својих бедних прихода финансирају приватне болнице, па макар се радило и о хуманитарним установама од којих би и сами имали корист у случају да се разболе. У подружљивом тону аутор овог критичког текста разлаже да се и он као и сви други радници испрва обрадовао овом предлогу др Владана Ђорђевића али да је након пажљивог читања овога предлога утврдио

¹⁰ Владан Ђорђевић, „Отворено писмо трговачким помоћницима, калфама свију заната и свим Београђанима без породице“, *Српске новине*, 16. март 1872., стр. 188–189.

¹¹ Један радник, „Сиротињска болница“, *Радник*, бр. 35, 31. март 1872.

¹² У то време сви српски листови су имали рубрику „Припослано“ или „Припослато“. У тој рубрици „објављују се дописи, обично реаговања ‘уврежених лица’, апострофираних у неком претходном допису за који су сносили одговорност сами аутори, пошто се редакција оградиле од њих и штампала их силом закона, у ређим случајевима и зато да би се чула друга, увређена страна или олакшало реаговање саме редакције посредством одређеног лица“. Андрија Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871–1918*, Београд: Рад, 1977, стр. 79.

да радници прво треба да дају новац Владану Ђорђевићу да сазида своју болницу, а да ће је моћи користити само ако буду тешко болесни, што значи коцкање са својим оскудним иметком, након чега је његова радост спласнула, а уместо ње родила се сумња.

Према Мити Ценићу радници и сиротиња који би финансирани болницу немају никакве гаранције за свој уложени новац јер за разлику од сличних модела болница које постоје на Западу и служе у солидарне сврхе, овде се ради о томе да ће стварни власник болнице бити др Владан Ђорђевић, а да ће сиротиња за свој уложени новац имати право да користи здравствене услуге у тој установи, и уопште да „има вајде“ од тога што је уложила свој новац само уколико се тешко разболи. Они који се не разболе, закључује анонимни аутор бацили су свој новац директно у џеп др Владана Ђорђевића. По њему се главна подвала у пројекту др Владана Ђорђевића састоји у томе што сиромашни финансијери болнице неће учествовати у њеном управљању нити имати део власништва, док се у развијеним европским земљама то право даје свакоме ко, макар колико уложи у финансирање неке установе. Он сматра да др Владан Ђорђевић нема права да се у свом предлогу обраћа удружењима калфи као да су у питању радничка солидарна удружења за испомоћ у болести. Мада управо таква солидарна удружења већ постоје у Србији¹³, Владан Ђорђевић на њих очигледно не рачуна, већ по Ценићу покушава да прво распростре своју идеју као хуману преко класичних занатлијских удружења, а потом да узме новац од калфи и других сиромаша као појединаца. То би за сиромашне било погубно јер би сутра као појединци имали мање шансе да се изборе за своја права, односно за могућност врхунског лечења и удобног смештаја у тој болници како им се обећава. Аутор такође изражава сумњу да ће се икад др Владан Ђорђевић спустити „са своје небеске висине“ међу истинску сиротињу јер је познато да се гади њихових дроњака, те је логично да се због тога никада с њима неће моћи договорити на „братски начин“ о ономе што жели. Последњи пасус овог текста – критике пројекта др Владана Ђорђевића, дат је у форми савета др Владану Ђорђевићу да одустане од свог „божанског предлога“ кога шири у плаћеним огласима по новинама и у брошурама, и да уместо тога затражи одобрење од полиције за организовање скупа радника и сиромаша на коме ће им саветовати да се освесте и да сагледају свој друштвени положај, а потом и да почну да раде на остваривању својих потреба, у шта свакако спада и лечење. Тада би, закључује критичар и он сам као „један од радника“ био уз др Владана Ђорђевића и помогао га на сваки начин, па и финансијски. Међутим, аутор критике сумња да је Ђорђевић склон да га послуша и процењује да ће др Владан Ђорђевић остати при својој утопији па је зато боље да радници не чекају на њега већ да се сами окупе и да избегну сваки компромис са људима као што је др Владан Ђорђевић који тобоже прави болницу за сиротињу, а заправо гледа како да од сиротиње узме и последњи динар.

Како је у тексту Мите Ценића не само пројекат др Владана Ђорђевића, него и он сам као личност био изложен не само оштрој критици већ и јавном руглу, разумљиво је да је др Владан Ђорђевић као млад човек који је тек градио каријеру морао реаговати и ради одбране свога пројекта о градњи болнице и ради одбране своје части и угледа.

¹³ Ценић мисли на удружења која су оснивали социјалисти у то доба.

Одговор др Владана Ђорђевића уследио је веома брзо и био је веома емотиван. Тим текстом¹⁴ је заживела полемика између две тада најпопуларније политичке струје у Србији.

Из текста се да закључити да је др Ђорђевић донекле сумњао да је аутор критичког текста у *Раднику* који је био уперен против њега, можда и сам Светозар Марковић кога је познавао од раније и ценио као личност. И поред тога др Владан Ђорђевић је себи допустио да у стилу полемика које су у то време вођене у српској штампи користи тешке и непримерене речи које не би смеле да долазе од интелектуалца његовог нивоа. Чланак у коме је критикован назива „недотупавним“, а аутора текста у коме је критикован назива кукавицом и непоштеним зато што се није потписао правим именом и презименом, уз претпоставку да је ипак у питању неко „ђаче који не зарађује никаквим занатом ни свој насушни хлеб“, чиме је показао да је могуће и да је идентификовао Ценића као аутора. У сваком случају тачно закључује да и поред потписа чланка псеудонимом „Један радник“, аутор тога текста зацело није радник и да то такође није поштено од аутора критике што се тако представља.

Треба рећи да иако је због анонимности аутора др Владан Ђорђевић са правом бурно реаговао, јер у то доба у Србији, уопште узев, није било неуобичајено непотписивање чланака у штампи, поготову у опозиционој, пре свега због могућих оштрих реакција режима и високих казни затвора које су изрицане ауторима за њихове „неподобне“ чланке. Сам Светозар Марковић је у *Раднику*, односно у *Раденику* потписао свега два текста, и то један иницијалима¹⁵, а други пуним именом и презименом, и то управо у полемици са др Владаном Ђорђевићем¹⁶. Такође, ни његови најближи сарадници нису потписали више од два до три текста. У полемици са др Владаном Ђорђевићем по једном су потписали своје текстове Димитрије Мита Ценић и Марко Пајић¹⁷. Одговорност за непотписане чланке и чланке потписане псеудонимом, као и за укупну уређивачку политику листа, сносио је уредник, па су због тога смене уредника биле честе или су пак уредници бивали само фиктивно уредници, а стварни уредник је била нека значајна личност коју је требало на тај начин заштитити. Тако је и онда свима било познато да је стварни уредник *Раденика* (*Радника*) био Светозар Марковић, а да су само као формални уредници фигурирали, прво Ђура Љочић, а потом и Стеван Милићевић¹⁸. То што су се у полемици са др Ђорђевићем социјалисти из *Радника* почели потписивати да не би испали кукавице које се крију иза псеудонима само је убрзало подизање оптужнице против уредника листа и Светозара Марковића и уједно убрзало затварање листа.

Истине ради, а и ради праве информисаности читалаца тако тиражног листа као што је био *Радник*, др Владан Ђорђевић наглашава да није у питању пројекат „сиротињске

¹⁴ Др Владан Ђорђевић, војни лекар, *Радник*, бр. 46, 2. април 1872.

¹⁵ С. М., „Нешто о слободи, по Жил Симону“, у подлистку 44. броја *Радника*.

¹⁶ Светозар Марковић, „Радничко питање у Србији“, *Радник*, бр. 44, 1872.

¹⁷ Види: *Радник*, бр. 36, 1872.

¹⁸ Званични издавач и одговорни уредник *Раденика* (*Радника*) од 17. априла 1871. до 31. марта 1872. био је инжењер Ђура Љочић, а од 6. априла 1872. па све до гашења листа Стеван Милићевић.

болнице“, већ да се ради о пројекту приватне болнице и да је веома непоштено што му то подмеће „храбри и поштени радник“ како би га у очима сиромашних осрамотио. У свом одговору др Владан Ђорђевић објашњава да је у питању пројекат приватне болнице за који је потребно прикупити 4.000 дуката и да је он за кратко време већ скупио око 3.000 дуката, купио одговарајући плац са кућама за становање болничког особља као и за административне послове, али да му недостаје још 1.000 дуката за изградњу саме зграде. Сматра да нема ништа непоштено у томе што је понудио људима са скромнијим примањима и Београђанима који немају своје породице, због чега сутра неће имати ко да брине о њима, да обезбеде за себе потпуну негу у случају болести и изнемоглости у старости, а да заузврат док су у снази и још могу да раде, одвајају део свога дохотка за градњу такве болнице. На овом месту др Владан Ђорђевић можда и непотребно износи своју намеру да уколико на тај начин не успе да финансира остатак градње болнице, позајми новац од банке с тим да би онда у трошкове лечења болесника била урачуната и камата и да ће то све онда износити „мало више него десет гроша месечно“ колико он сада потражује од калфи и људи без породица да би се сутра бесплатно лечили. Своје обраћање нижим слојевима као могућим финансијерима правда својим хуманизмом будући да је живео и школовао се у капиталистичким земљама и тамо видео да капитализам одиста производи неправду и сиромаштво, па се након повратка у Србију стога и настоји понашати алтруистички, чак и помало утопистички, као „племенити ритер од Ла Манче“, јер му је жао сопственог сиромашног народа.

Радничким удружењима у Србији која су створена за заштиту здравља радника није се обраћао, каже др Владан Ђорђевић, зато што она јесу била стварана, али нису заживела већ су пропала сва једна за другим, па их и нема. Највероватније да је др Владан Ђорђевић при том мислио управо на она занатлијска удружења за испомоћ које је основала социјалистичка група Светозара Марковића, у првом реду Ђура Љочић и Светозар Марковић. У Београду су тада конституисане следеће дружине: столарско–браварска, обућарска, кројачка, опанчарска, као и дружина за потрошњу, од којих је једна од њих („Потрошња“), одиста угашена због великог дефицита. Тим поводом је Светозар Марковић дао и своје објашњење неуспеха на плану радничког удруживања: „Веома је лако написати целе књиге о ’удруживању’, али је веома тешко сакупити живе људе, уредити њихове одношаје, одредити начин радње, једном речи све тако удесити да дружина ради онај посао због кога се окупила, а да сви чланови дружине буду задовољни својим послом и својом наградом“¹⁹.

Др Владан Ђорђевић се у свом одговору обрушио и на сам лист *Радник* као лист „неколико београдских ђака бадаваџија“ критикујући га уз то и због уређивачке политике која исувише наглашава „социјално–демократске мете“. Закључак др Владана Ђорђевића је био да *Радник* није право место да се у њему расправљају тако битне ствари као што је питање постојања радничке класе у Србији, а такође ни да његов критичар није дорастао да са њим полемише о тако крупним теоријским питањима.

¹⁹ Светозар Марковић, *Сабрани сѝиси*, 2, Београд: 1960, стр. 205.

Након објављивања Ђорђевићевог одговора уследио је нови чланак Мите Ценића у *Раднику* под насловом „И опет сиротињска болница“²⁰, овог пута потписан пуним именом и презименом критичара. У своју одбрану Ценић наводи да је поштенији од др Владана Ђорђевића зато што је као полемичар далеко пристојнији јер, за разлику од њега, не користи увредљиве грдње на рачун друге стране како би „победио“. Узалуд др Ђорђевићу цилиндар на глави и фини манири кад је једна критика довољна да пробуди толику сујету у њему да се изражава као најгори простак (нпр. међу увредљивим изразима на рачун аутора критике Ђорђевић користи и реч кретен).

На овом месту свакако треба напоменути да је време у коме је започета и одвијала се та полемика специфично и по стилу и методама вођења полемика.

Наиме, у стил политичких и уопште јавних полемика у Србији тога доба спадало је и обилато коришћење увреде противника. Чак и онда када су полемисали веома угледни интелектуалци бивала је почесто размењена и понека вербална грубост у тим расправама. Отуда је не само неправедно, већ и тенденциозно приписивање малтене само др Владану Ђорђевићу склоности да увредама у полемици стекне предност или да натера противника да због тога одустане од даље полемике и тако тријумфује. Та врста замерки на рачун Ђорђевића као „обреновићевца“ била је из разумљивих разлога нарочито присутна у српској публицистици и научној литератури у периоду владавине Карађорђевића, али се такође из политичких разлога задржала и касније, за време владавине социјализма након Другог светског рата²¹, што значи цео један век. Данас се може рећи да та „псовачка“ особеност полемичког стила, која се тако често и неправедно замерала Владану Ђорђевићу није никаква искључиво његова особина, а још мање може бити кључна особина његовог политичког стила, већ је пре својеврсна политичка мода коју су давно пре њега у српски политички дискурс увели прво неки појединци, а потом и целе странке и њихови органи, пре свега радикали. Тај тренд увреда се није смањивао са модернизацијом српског друштва, штавише, може се рећи да је бивао све гори. Крајем 19. века у полемикама у Србији су се користиле и теже речи: „мула, животиња, плаћене душе, клепетало, лаке личности итд.“²². Нема сумње да корен томе лежи у недовољној просвећености српског народа која је подразумевала примитивизам у разним формама, па и у сфери јавног опхођења и комуницирања. Пишући о томе, социјалиста Јован Скерлић, који је и сам био честа мета напада (Скерлића је знало напасти и по десетак новина у истом дану)²³ наводи податак да у његово време, почетком 20. века, још увек у Србији постоји 25.000 кафана, а само 1.500 школа²⁴, што зацело иде у прилог тези да је псовачки стил у полемикама у Србији тога доба у великој мери резултат непросвећености.

²⁰ Димитрије Ценић, „И опет сиротињска болница“, *Радник*, бр. 39, 9. април 1872.

²¹ Види нпр. Андрија Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871–1918*, Београд: Рад, 1977.

²² Димитрије Ценић, „Богослов и доктор“, *Радник*, бр. 67, 28. јуни 1881.

²³ Види: Драган Симеуновић. *Српска државотворна мисао*, Београд: Наука и друштво, стр. 313.

²⁴ Јован Скерлић, *Српске шеме*, Београд: 1932, стр. 183.

Осим тога, увреда итекако може бити учињена и без употребе грубих израза. Тако, на пример, и поред тога што не користи тако увредљиве изразе као др Владан Ђорђевић, Мита Ценић у свом првом тексту пише о њему веома саркастично, а и у свом другом тексту наставља са врло заједљивим коментарима на рачун Ђорђевића. Рецимо, он сматра да кад је већ Ђорђевић себе назвао „племенитим ритером од Ла Манче“, онда би пре могао бити смешни Санчо Панса него занети хумани племић Дон Кихот за кога се издаје.

У примедбама које наводи Мита Ценић стоји да разљућени др Владан Ђорђевић у свом одговору није изнео ниједан доказ којим би оспорио тврдње и сумње свог критичара. Једино што признаје Ценић јесте да је др Владан Ђорђевић са правом приметио да он није расписао оглас за сиротињску него за приватну болницу коју треба изградити. Међутим, Ценић подсећа да се др Владан Ђорђевић у свом огласу обратио удружењима калфи, а не мајстора, а калфе спадају у сиромашнији део становништва. Такође, Ценић у том свом другом критичком тексту пита др Владана Ђорђевића шта он подразумева под приватном болницом, значи ли то да ће Ђорђевић бити њен једини власник, а ако је то истина онда је у питању подла превара. Ценић подсећа да већ постоји државна сиротињска болница у којој је лечење бесплатно и да стога захтев др Владана Ђорђевића да му калфе и људи без породица дају новац да изгради болницу којој ће он бити власник, разоткрива др Владана Ђорђевића као најобичнију „просту варалицу“ која хоће да се обогати на рачун радника. У истом маниру Ценић поставља питање др Владану Ђорђевићу – који је интерес сиротиње да даје свој злехуди, тешко стечени новац неком богаташу да направи болницу од које ће он имати сваки дан користи, а сиротиња само кад се разболи и ако се разболи. Ценић сумња у алтруизам др Владана Ђорђевића управо зато што се обратио удружењима калфи које ипак нису ни толико сиромашне у односу на оно што се у Србији назива сиротињом, и претпоставља да будући власник болнице др Владан Ђорђевић неће дозволити да у њу уђе „свака рита“.

Ценић је нашао за сходно и да брани *Радник* и његову уређивачку политику иако формално није био члан редакције листа. По њему, *Радник* је у више наврата веома јасно одредио као свој програмски циљ стварање таквих удружења и дружина за узајамно осигурање радника у случају болести и онда кад нису запослени, док удружења калфи односно занатлија подразумевају солидарност само за запослене што је велики ризик будући да ако газде отпусте калфе оне остају не само без посла већ и без права на помоћ коју им гарантује њихово занатлијско удружење.

Ценић је упутио и изазов др Владану Ђорђевићу тражећи да он испуни своје обећање да ће написати посебан чланак о томе да ли у Србији постоји радничко питање или не. Одмах затим следи и Ценићева сумња да ће то др Владан Ђорђевић икада учинити јер му је познато да је др Владан Ђорђевић управо тада био у прелазу од ватреног републиканца ка изразитом монархисти, тачније у прелазу од некадашњег симпатизера социјалистичких идеја у младости у заступника либерализма ради „стицања положаја и великог новца“²⁵.

²⁵ Димитрије Ценић, „И опет сиротињска болница“, *Радник*, бр. 39, 9. април 1872.

Др Владан Ђорђевић је одговорио Димитрију Ценићу текстом који је објављен у рубрици „Припослано“ у либералском листу *Јединство*²⁶. Тиме је овај режимски лист који је већ водио антисоцијалистичку кампању против *Радника* и његових сарадника укључен у полемику као једна од страна, а Ђорђевић се избором тога листа јавно легитимисао као човек тадашње власти.

У њему објашњава да је пренео полемику у *Јединство* зато што *Радник* није право место за озбиљне расправе.

Након низа увреда на рачун Мите Ценића, прогласивши га „пуком незналицом“, а његов текст „духовним недоношчетом“ др Владан Ђорђевић је одбио да са Ценићем расправља о томе да ли је радничко питање сиротињско питање, упућујући га да прочита његов чланак „О сиротињи“ који спрема за *Гласник Српској ученој друштва*²⁷, као и да посети његово предавање на исту тему како би нешто о томе научио.

Тиме је започела серија текстова др Владана Ђорђевића у листу *Јединство* у коме он заузима начелне либералне ставове у дијалогу са репрезентима социјалистичких идеја у Србији тога времена. Тако у чланку „Француски социјализам, комунизам и наши политички шипарци у „Раднику“²⁸, Владан Ђорђевић прозива групу српских социјалиста да се годинама труди да направи политичку организацију са циљевима попут оних које имају такве организације на Западу, али да се при том ради о „војсци без генерала“ будући да у Србији нема радника, напосто зато што нема индустрије. Да би потврдио своју хуманост и алтруизам када је у питању сиротиња подсећа да је након пропасти Париске комуне, „у кругу пријатеља“, бранио комунаре од „кевтања бечких плаћених чивутских новина“. Другим речима, и он је за борбу за праведније друштво али на делу и у границама реалности, а не за галамцијску борбу за измишљену радничку класу у Србији јер је таква борба онда само могућа у „образилји неразвијених мозгова“. По њему, свако ко у Србији хоће да ради може да нађе посао. Као пример наводи да су праље, најпростији грађевински радници, носачи и сличне професије плаћени као и нижи чиновници који су ипак за разлику од њих уложили у своју каријеру и новац и време за школовање.

Такође, оптужује социјалисте да су у великој мери преузели либерални програм који су укрстили са својим утопијама, да су правили удружења радника у којима нема радника и да су преузели бројне читаоце од либералског листа *Србија* само зато што је исти угашен. Такво поступање социјалиста он објашњава њиховим недостатком морала и језуитизмом по коме циљ оправдава средство. На крају прогнозира скору пропаст *Радника*, чим се буде појавио нови лист налик на *Србију*.

Желећи да дају свој допринос у очигледно све више политичкој, а све мање личној јавној борби, у започету полемику су се све више укључивали и други појединци, а такође и листови. Уредник рубрике „Наше домаће ствари“ у *Раднику*, Паја Михајловић,

²⁶ Др Владан Ђорђевић, војени лекар, рубрика „Припослано“, *Јединство*, бр. 81, 12. април 1872.

²⁷ Овај чланак никада није објављен, док је предавање одржано.

²⁸ Др Владан Ђорђевић, војени лекар, „Француски социјализам, комунизам и наши политички шипарци у „Раднику“, *Јединство*, бр. 86, 23. април 1872.

покушао је да својим текстом²⁹ врати расправу на почетак, подсетивши да је Ценић оптужио Ђорђевића за „лажно човекољубље“, односно за „својеусно“ стављање свог личног интереса испред сиротињског са намером да на градњи болнице сиротињским парама дебело зарађује цео живот (по Михајловићевом прорачуну 5.000 талира годишње), док ће целокупна изградња болнице коштати 4.000. Михајловић констатује да се др Владан Ђорђевић, да би прикрио своју праву намеру послужио триком јер је подигао галаму на Ценића, а да при том није одговорио ни на једно Ценићево питање. На крају свог чланка констатује да „уображени новопечени доктор“ мисли да је студирајући медицину купио сва знања овог света и зато „се шепури“ и обећава неке чланке о радничком питању који никако да изађу.

У истом броју *Радника* свој прилог полемици је објавио и млади социјалиста Марко Пајић под насловом „Има ли радничког питања у Србији? Др Владану Ђорђевићу“³⁰. И овај текст који одише научним претензијама аутора написан је у подсмешљивом тону. Снажно се наглашава Ђорђевићево среброљубље, а Ђорђевић се излаже руглу због тезе да у Србији нема радника већ само сиротиње коју махом чине богаљи, што значи да је Србија једина земља на свету у којој не важе општа економска правила.

У оптуживању др Владана Ђорђевића за среброљубље неки су тих дана отишли још даље тврдећи попут сатиричног листа социјалистичке оријентације *Врајолан*³¹ да др Владану Ђорђевићу власт плаћа велики новац да напада социјалисте у својим текстовима у *Јединству*.

Разумљиво је да се након тога др Владан Ђорђевић у тексту под насловом „Француски социјализам, комунизам и наши политички шипарци у „Раднику“, II“, тачније у наставку текста под тим насловом, окомио на младе социјалисте, пре свега на Марка Пајића, назвавши га „надринаучњаком“³² који се млад, „зелен“ и необразован усудио да са једним доктором полемише служећи као испомоћ Димитрију Ценићу у полемици о стварима о којима ни он ни Ценић ништа не знају.

У та два текста др Владан Ђорђевић излаже историју „француског социјализма и комунизма који су наши политички шипарци научили напамет па га потезу као кебу иза појаса кад чују да се когод о неком друштвеном питању разговара“³³. Није случајно, сматра Ђорђевић што је овај чланак Марка Пајића објављен у *Раднику*, листу чије је уредништво по Ђорђевићевом мишљењу права „организирана војска“ јер у њој има „опште образованих књижевника, стручних научењака итд.“ Свима њима је заједничко то да „чим се једна

²⁹ Паја Михајловић, рубрика „Наше домаће ствари“, *Радник*, бр. 43, 21. април 1872.

³⁰ Марко Пајић, „Има ли радничког питања у Србији? Др Владану Ђорђевићу“, *Радник*, бр. 43, 21. април 1872.

³¹ Рубрика „Чујем“, *Врајолан*, бр. 28, 23. април 1872.

³² Др Владан Ђорђевић, „Француски социјализам, комунизам и наши политички шипарци у „Раднику“, II, *Јединство*, бр. 88, 24. април 1872.

³³ Др Владан Ђорђевић, „Француски социјализам, комунизам и наши политички шипарци у „Раднику“, *Јединство*, бр. 86 и 87, 23. април 1872.

од тих 'одабраних снага' истроши одмах ускаче нови борац на његово место“. Тако је и „чим се г. Ценић повукао да се одмори од својих публицистичких напрезања“ на његово борбено место ускочио „нови борац“ у лику Марка Пајића као научењака вољног „да заступа свога друга“. Оно што Ценић у полемици „није могао са самим учтивостима да постигне“, Пајић је по Ђорђевићевом мишљењу неуспешно настојао да у наставку критике постигне ослонцем на науку, односно „ученим разлагањем“. Ђорђевић тачно наслућује, да „ако ни то не помогне“ социјалистима у расправи са њим „онда ће се можда сам творац социјално–демократске 'партије' у Србији, неодолими *Светозар Марковић*, снисходити да његовом неумитном критиком сравни све са земљом“, али не пре него што његови следбеници као „социјалисти *minorum gentium*, не испуцају своје фишке“.

Др Владан Ђорђевић оспорава Пајићу да је научењак зато што за њега као таквог нико није чуо, и да зато није ни чудо што његов текст исказује његово „унутрашње ништавило“ у коме само има много квазинаучног разбацивања терминима што личи на „млатарања муњама“ иза којих не следи ударац грома. Он настоји да омаловажи Марка Пајића као по свом образовању апсолутно неквалификованог преводиоца Дарвиновог дела *Порекло врста* на српски, и то не са оригинала већ са немачког језика. Потом следи цитат низа рогобатних реченица из Пајићевог превода и подсећање да Српско учено друштво коме је тај превод био послат није хтело ни да га прихвати у разматрање, а камоли да га награди. За њега је због тога Марко Пајић „један такав ђеније који без икакве спреме хоће од једанпут да скочи на врхунац науке“ и који се као такав дрзнуо да са њим полемише.

У анализи Пајићевог чланка Ђорђевић исмева и негира његово мишљење да посвуда, на целој земљиној кугли постоје само две врсте сиротиње. Једна, „коју су друштво и природни узроци онеспособили за сваку привреду“, и друга коју чине „најчеститији радници који раде и до 15 сахата дневно, па опет немају ништа“, доводећи у питање Пајићеву тврдњу да су за ову, другу врсту постојања сиротиње криви капиталисти зато што их пљачкају да би „живели у раскоши“. Питање које др Владан Ђорђевић упућује не само Пајићу, већ и свим читаоцима чланка јесте да ли знају икога у Србији ко ради „15 сахата“, да би одмах на то питање сам одговорио да „то нема никаква смисла, у нас нема ни једног сељака, ни једног занације који ради 15 сахата на дан, у нас нико тим људима не отима ни једну аспру од њихове зараде јер у нас готово и нема икаквих капиталиста“.

На Ђорђевићевом удару се као апсолутно нелогичан нашао и Пајићев покушај да установи „природни закон“ по коме се човечанство умножава геометријском прогресијом, а производња хране аритметичком, услед чега је све више гладних и сиромашних људи. Пајићев покушај да мери потрошњу радне снаге „у килограмима“ не сматра само смешним, него и потпуно противним две хиљаде година дугом развитку науке.

Ипак, највише га је расрдилa Пајићева тврдња, тачније његова рачуница да је за Ђорђевићево двадесетогодишње школовање потрошено 5.000 литара сиротињског зноја, што је била алузија на државну стипендију у висини од 400 талира годишње коју је Ђорђевић уживао током седам година свога студија, односно усавршавања у иностранству. У своју одбрану Ђорђевић наводи да се за ту стипендију обавезао да ће у истом броју година бесплатно (!?) радити за државу као лекар и дању и ноћу, а и недељом. Стога је

његов коментар „да није могао веровати да је г. Пајић тако ограничене памети па да ово озбиљно каже“. Као врхунац Ђорђевићевог презира према Пајићевој ненаучности следи реченица да са њим никада више неће полемисати, ма шта и ма колико Пајић о њему писао.

Потом је на ред дошао и сам Светозар Марковић.

Може се рећи да је тек текстом Светозара Марковића у *Раднику* под насловом „Радничко питање у Србији“³⁴ ова расправа дефинитивно уздигнута на начелни теоријски ниво. Светозар Марковић је потписао тај текст пуним именом и презименом, а текст је представљао одговор на једну од реплика др Владана Ђорђевића у започетој расправи. Светозар Марковић је пошао у свом тексту од Ђорђевићевог мишљења да у Србији „нема радника ни радничког питања, већ само сиротиње и сиротињског питања“, што се као друштвени проблем може по Ђорђевићевом мишљењу решавати филантропским путем уместо револуцијама за које се залажу српски социјалисти. Као потврду свога става Ђорђевић је навео податак да у Србији постоји само „једна једина фабрика за израду сукна, па и она се не би могла подићи ни одржати да није помогла држава и ужичка општина“³⁵ са 40-ак радника што значи да у Србији као пољопривредној земљи са 99% пољопривредног становништва још увек нема радничке класе. Историјски извори потврђују да су Ђорђевићеви наводи били тачни. У архивама постоји траг да је власник те фабрике „вунених прерађевина“, Стојан Поповић, тражио тих година у више наврата од државе монополске повластице како би се заштитио од пропасти³⁶.

Мишљење Светозара Марковића је упркос томе било потпуно супротно. Он сматра да иако у Србији нема индустријских радника у довољној мери да би се могло говорити о постојању товрсне радничке класе, ипак постоје радници у ширем смислу те речи које он назива „трудбеничка сиротиња“, а који су исто тако експлоатисани као индустријски радници на Западу и још уз то живе у горим материјалним условима и без икаквих права. У том тексту Светозар Марковић се супротставља и мишљењу др Владана Ђорђевића да није потребно да се код нас формира класично индустријско радништво јер он то види као незадржив процес и последицу оплођивања капитала. Сматра да др Владан Ђорђевић сувише поистовећује слику развијених друштава са српским друштвом и да не увиђа потребу специфичног приступа отклањања заосталости у Србији и друштвеног напретка који итекако могу бити засновани на праведнијим принципима него што су принципи на којима је остварен друштвени напредак развијенијих капиталистичких друштава. До момента када се друштво преуреди на принципима социјалне демократије и друштвене правде треба ублажавати сиромаштво, сагласан је са Ђорђевићем Светозар Марковић, али при том подвлачи да се оно може само делимично ублажити, а не може и потпуно отклонити све док се не промене основи друштвеног уређења, те да стога ниједан друштвени механизам у капиталистичком друштву, што значи ни филантропија, не може учинити чудо да нестане сиромаша и сиромаштва.

³⁴ Светозар Марковић, „Радничко питање у Србији“, *Радник*, бр. 44, 23. април 1872.

³⁵ Др Владан Ђорђевић, „Француски социјализам-комунизам и наши политички шипарци у „Раднику“, *Јединство*, бр. 86–87, 23. април 1872.

³⁶ *Пројоколи Народне скупштинине*, у Београду 1874/5, Београд: 1875, стр. 669. и даље.

Да Светозар Марковић за разлику од својих сарадника – претходника у полемици са др Владаном Ђорђевићем приступа тој полемици крајње озбиљно и да и поред извесне дозе ироније у потпуности респектује личност противника види се из теоријске аргументације коју обилато користи, а достојанственост његовог одговора свакако произилази и из одсуства увреда које су до тада користиле обе стране које су учествовале у тој полемици.

Светозар Марковић се позива на најмодернија теоријска решења ондашњих водећих теоретичара научног социјализма која се тичу значаја рада, проширене репродукције, смисла производње за развој друштва и сл., крећући се углавном између Маркових и Ласалових ставова, да би на крају ипак дао предност Марковом мишљењу, између осталог, како каже сам Марковић, зато што су његове мисли постале део програма Прве интернационале. Тиме заправо Светозар Марковић свој избор туђих теоријских решења у овом чланку образлаже струјањима у радничком покрету и својом опредељеношћу за Маркову струју у Првој интернационали.

Иако су више од пола века југословенски и српски политичари и научници помињали овај текст Светозара Марковића као његову бриљантну теоријско–политичку победу над прононсираним либералом и временом све конзервативнијим политичарем др Владаном Ђорђевићем, данас је могуће много објективније сагледати вредност тог Светозаревог текста.

И поред неоспорне високе теоријске вредности овај текст – одговор Светозара Марковића др Владану Ђорђевићу има и своје слабости. Пре свега, Светозарева критика Ласалових ставова који се тичу радничке класе и њеног положаја у друштву пати од својеврсног сцијентизма и теоријске ускогрудости будући да Светозар Марковић замера Ласалу ненаучност његовог метода услед кога је „погрешно“ усредсређивао своју пажњу само на радничку класу губећи из вида интересе народа у целини, односно широких народних маса у којима постоје сродни слојеви као што је сељаштво, занатлије и уопште сви други који се могу сврстати у трудбенике. Тиме се радничко питање утапа у проблем пауперизације народа и престаје бити посебно. Светозар Марковић без сумње упада и у вулгаризаторске воде када у разрачунавању са др Владаном Ђорђевићем критикује увоз и постојање луксузних производа на тржишту чиме индиректно алудира и на Ђорђевићев виши социјални положај. На овом месту изостаје разумевање Светозара Марковића да захтев за све луксузнијим производима заправо проистиче из људске потребе за увећањем свога добра, потребе која нема границе јер људско добро, баш као и знање или љубав, припада сфери безграничног, која је још у античко доба названа *apeiron*. Не само богат и добростојећи човек, као што је за оно време у Србији био др Владан Ђорђевић, него сваки човек природно тежи увећању свога добра између осталог и тако што жели да ствари односно производи које користи буду све лепши и бољи. Затим, ако се др Владану Ђорђевићу може пребацити непридржавање основне теме полемике и повремено аргументисање неутемељеним тврдњама у његовим полемичким текстовима, исто то се може приписати и Светозару Марковићу у овом тексту у коме има подоста декларативних закључака који не указују на конкретне путеве спровођења његових изнетих политичких идеја.

Ово уопштавање обе стране у полемици као и претерана начелност аргументације потврђује да је расправа скренула са конкретно политичког на идеолошки терен. И др Владан Ђорђевић и Светозар Марковић су се у својим иступањима потврдили као тврди заступници идеологија чији су поклоници били – др Владан Ђорђевић либералне идеологије коју је тек усвојио, а Светозар Марковић социјалистичке идеологије за коју је одувек био.

Светозар Марковић је спочитавао др Владану Ђорђевићу идеолошко слепило услед прихватања принципа либерализма и објашњавао то Ђорђевићевим статусом богаташа који зато види сиротињу као општу појаву, док они који су сиромашни разликују међу сиромашнима раднике и остале. Светозар Марковић је притом некритички упао у замку апсолутне критике бирократије коју третира као „свемоћни фактор“ и главни замајач корупције („велик део народне производње остаје непрекидно трговцима и чиновницима међу прстима“) која га је одвела у критику свих чиновничких, посредничких и управљачких професија као друштвено непотребних, јер није схватао да је за друштво које напредује и увећава се неопходно да има и слојеве управљача као и разне врсте чиновника како би било добро организовано и функционално. Исту такву грешку ће начинити и Лењин 1917. да би је убрзо после револуције након суочавања са реалношћу признао. Исто тако Светозар Марковић претерује када потрошњу види искључиво као лакомислену људску делатност залажући се при том за рационално повећавање производње које би омогућило праведнију расподелу друштвеног дохотка ради отклањања социјалних неправди у које спада и сиромаштво. Није направљена разлика између неопходне и претеране потрошње, а и захтев за ослобођењем дела народа који се може означити као „радничко–произвођачки“ од сваке врсте пореза и приреза представљао је својеврсни утопистички захтев у држави сељака, јер уколико сељаци као малтене једини произвођачи не би плаћали порез, државна каса би била потпуно празна и држава не би могла да функционише.

И у овом тексту Светозар Марковић је упорно инсистирао на тези коју је и пре тога пропагирао *Радник*³⁷ да је сиротиња продукт лоше „економске организације друштва“ и да се она може елиминисати само успостављањем нове економске и политичке организације друштва тако што ће се уједно водити и економска и политичка борба за те циљеве („економски покрет [...] не сме се раздвајати од политичке радње“³⁸). Како владајући слој следећи своје интересе не жели ту нову организацију зато што то значи велико умањивање његових прихода, до те праведне организације друштва може се по Светозару Марковићу стићи само радикалним средствима. Може се рећи да је овакво отворено залагање Светозара Марковића за „радикална средства“ у времену непосредно након Париске комуне када је сваки, па и српски двор био уплашен од радикалних идеја и акција и када су тим поводом у Скупштини Србије вођене бурне расправе о листу *Радник* као главном пропатору идеја Париске комуне у Србији, био више него смео потез који ће убрзати гушење листа *Радник*, а Светозара Марковића одвести прво у емиграцију, а потом и у затвор.

³⁷ Нпр. *Радник*, бр. 46, 1872.

³⁸ *Радник*, бр. 72, 1871.

Зато није ни чудо што је полицијска цензура у овом објављеном Светозаревом тексту вршила измене и избацивала неке речи и реченице, а потом и спречила даље објављивање Светозаревог текста под истим насловом. У листу *Врајолан* је објављено да су власти из текста Светозара Марковића избациле оне делове који би могли компромитовати др Владана Ђорђевића, јер на тим местима Светозар заправо цитира писмо Владана Ђорђевића из његовог социјалистичког периода у коме он предлаже Светозару да се организује радикална партија која би ударила на „пропалу династију“ Обреновића³⁹.

На овај текст Светозара Марковића др Владан Ђорђевић је одговорио „Отвореним писмом г. Светозару Марковићу од др Владана Ђорђевића“ који је у два дела објавио у рубрици „Припослано“ у листу *Јединство*.⁴⁰

Већ од самог почетка овог текста види се бар делимична измена тона и става др Владана Ђорђевића према овом саговорнику у полемици, у односу на пређашње. Текст започиње речима „Драги Светозаре!“ и захваљивањем Светозару Марковићу што се укључио у расправу тако да је др Ђорђевић, као „паметан и озбиљан човек“, не мора више водити са „папагајима“ и минорним „одабраним снагама“ у *Раднику*. Након тога следе подсећања о „њиховом пријатељству које има своју историју“, али и о њиховим размиоилажењима о „јавним питањима“ која ипак не могу „никад учинити да разговарамо пиљарски, као што су до сад вођени наши јавни разговори“. Др Владан Ђорђевић затим наводи да је „искрен пријатељ“ Светозара Марковића и каже „да од срца жали што несмо у једном политичком колу“. Након тога следи подсећање на биографске моменте Светозара Марковића, пре свега на његово школовање у Русији где се надахнуо идејама социјализма, не схвативши да је у земљи тако великих супротности као што је Русија идеја социјализма карикатурална. Из тих првих редова зрачи и несумњиво дивљење аутора због спремности Светозара Марковића да се жртвује за своје идеале: „Ти си се решио да живиш и да умреш за слободу, праву једнакост и братство свију људи! Каква дивна цељ!“ Међутим, иза тога почиње непријатан критички тон аутора који подсећа Светозара Марковића да јесте отишао у Швајцарску да би стекао већа знања, али да их није стекао зато што се упустио у конкретну политичку борбу, тако да одиста није могао стећи друга научна знања до начелних. Уз то је још и мењао студије, иако га је др Владан Ђорђевић опомињао „да научи ма какав занат темељно“, тако да се вратио у отаџбину „не научивши ништа чиме би могао зарађивати хлеб“, при том још и „пун необуздане силне жеље да што пре јурне у политичку борбу“. Након тога др Владан Ђорђевић детектује „две прве погрешке“ Светозара Марковића. „Прво, ти који си мислио да ствараш радничку партију неси се стидео да живиш од милостиње твога брата или управо од имања његове жене (јер ти нећеш ваљда мени доказивати да се у нас може живети од књижевне зараде?)“. Као неко ко се спремао да постане дворски лекар српског монарха⁴¹ др Владан Ђорђевић на овом месту можда и

³⁹ „И *Радник* увија“, *Врајолан*, 2. мај 1872.

⁴⁰ „Отворено писмо г. Светозару Марковићу од др. Владана Ђорђевића“, рубрика „Припослано“, *Јединство*, бр. 89–90, 26. и 27. април 1872.

⁴¹ Др Владан Ђорђевић је постао наредне године лични кнежев лекар.

прорачунато узвикује да ето и „престонаслѣдници јевропских монарха“ уче покоји занат да би у случају невоље могли пристojно живети, а ти, Светозар Марковић – „раденички пророк, не радиш ништа, осим што преводиш на Фрајштата и Карла Маркса“.

Од тог места др Владан Ђорђевић губи сваку љубазност и захуктава се у расправи на начин који је примењивао у полемикама са Светозаревим претходницима. Као другу погрешку Светозареву види то што се „баца блатом на људе од којих је учио „срицати речи као што је реч грађанска слобода“, што нема храбрости да у *Раденику* који је створио као орган будуће социјалистичке партије штампа свој политички програм већ га штампа у Панчеву, алудирајући на појаву превода Манифеста комунистичке партије у *Панчевцу*⁴². Смента му такође мешање патриотских Светозаревих идеја са идејама ослобођења пролетаријата, јер се то противи изворним принципима социјализма па зато „један број *Радника* утерује други у лаж“. Врхунац Ђорђевићевог обрушавања на Светозара Марковића је да је у својству руководиоца солидарног радничког удружења „Потрошња“ учествовао у проневери две хиљаде дуката услед чега је удружење „Потрошња“ пропало. При том др Владан Ђорђевић спочитава Светозару Марковићу да то није било радничко већ капиталистичко удружење у коме су радници били експлоатисани исто као на Западу зато што је управо он, Светозар Марковић, „у пракси проституисао једно начело“ и „проћердао толике сиротињске паре“. Вођен очито лажном бригом да ће Светозар Марковић за то ускоро одговарати на суду, саветује му одлазак из Србије крајње грубим тоном: „Што не палиш, човече?“.

Занимљиво је да је др Владан Ђорђевић притом имао сазнања да је Светозар Марковић из свог текста у последњем тренутку избацио цитат из писма које му је својевремено из Беча упутио др Владан Ђорђевић, а у коме Владан наводи да је заклети републиканац. Уместо да се захвали Светозару што није објавио тај део његовог писма који би га веома компромитовао у очима власти, Владан Ђорђевић оптужује Светозара Марковића да је он лажни републиканац и да „са још неколицином“ обећава српски престо црногорском кнезу Николи Петровићу уколико заједно са социјалистичком организацијом Светозара Марковића покрене рат за ослобођење српског народа. На том месту инсинуира и да зна за исту такву Светозареву „погодбу са једном другом српском династијом“, то јест Карађорђевићима, што је у то време била најстрашнија могућа оптужба због које су тада летеле главе са рамена, и због које ће Светозар и отићи на робију. Да би његове оптужбе за „гадни карађорђевизам“ биле што уверљивије др Владан Ђорђевић наводи да се наводно

⁴² Први превод Марксовог *Комунистичкој манифесту* на српски језик (као пето издање на свету!) појавио се 1871. године у листу *Панчевац* у десет наставака у бројевима од 29. до 42, у периоду од 8. априла до 23. маја, изазвавши велику буру. Ни до данас није утврђено ко је био преводилац. Најчешће су помињани као аутори превода: Светозар Марковић, Влада Љотић, Јеша Јерковић, Драгиша Станојевић, Никола Марковић, Јован Павловић, Ђока Мијаговић и Таса Стојановић. Највероватније је ипак да је преводилац био Владимир Љотић, а данас се са сигурношћу једино може тврдити да преводилац Марксовог *Манифеста* није био Светозар Марковић.

писмо Светозара Марковића кнезу Николи „може читати и код др Светозара Милетића“⁴³ који је био обојци пријатељ. Тиме је др Владан Ђорђевић дао себи право да Светозара Марковића оптужи за двоструко издајство – својих идеја и своје државе („Издајство идеји којој си посветио свој живот, и криминални покушај противу егзистенције нашег народа“.)

Леви либерал Светозар Милетић је у више наврата поводом ове Ђорђевићеве тврдње јавно демантовао постојање било каквог писма Светозара Марковића које је упућено црногорском кнезу Николи, а са којим је он наводно упознат („Овога писма не може нико код др Милетића читати, јер га у њега нема, нити га је било“⁴⁴). У свом одговору Милетићу објављеном у *Јединствено* др Владан Ђорђевић је остао при својој опасној тврдњи која се тичала слободе Светозара Марковића наводећи да ће „ускоро Светозар Марковић морати да призна постојање тог писма“⁴⁵. Иако либерал, др Светозар Милетић је у овом случају стао на страну Светозара Марковића критикујући Владана Ђорђевића „као Србина“ због коришћења подругљиве и уопште неприличне аустроугарске терминологије приликом помињања црногорског кнеза⁴⁶.

Тим поводом ће се у његовој новосадској редакцији и лично сусрести др Владан Ђорђевић и Светозар Марковић. Том приликом је др Владан Ђорђевић рекао да је за постојање инкриминисаног писма сазнао од свог кума Мите Ракића из Шапца који је желео да са породицом пређе у Београд и очекивао помоћ од Ђорђевића у томе. Испоставило се да је у питању било писмо потпуно супротне садржине, писано од стране четири омладинца 1870. и да је Ракић желео да се додвори свом куму Владану Ђорђевићу погрешном интерпретацијом тога писма, што Светозара Марковића ипак неће спасити робије.

Даље, др Владан Ђорђевић у свом „Отвореном писму Светозару Марковићу“ тврди да Светозар Марковић хоће „интригом“ да дође на власт и да „би био у стању“ да „силом наметне народу форму државну и економске установе, које се њему чине да су најбоље“. Због тога га оптужује за тероризам и самовлашће („По чему се разликује твој тероризам од насиља једног Наполеона Трећег?“), а за себе наводи да кад би он дошао на власт не би наметао народу републику док већина народа то не би захтевала, односно „зажелела“. Арогантан тон којим је др Владан Ђорђевић и касније водио све своје полемике овде долази у први план када он с висине потцењивачки одмерава не само снагу Светозара Марковића у борби са династијом Обреновића него и његову личност, наводећи да је у рукама Светозаревих „непријатеља и војска и финансије, а у твојим рукама нема ни парче заната“.

У истом тону одбацује социјалистичка начела која проповедају економску једнакост, која поништавају нагон конкуренције – тог родитеља целокупне људске образованости“.

У другом делу „Отвореног писма Светозару Марковићу“ који је објављен са поднасловом „Свршетак“, др Владан Ђорђевић поново негира постојање радничког питања у

⁴³ „Отворено писмо г. Светозару Марковићу од др Владана Ђорђевића“, рубрика „Припослано“, *Јединствено*, бр. 89–90, 26. и 27. април 1872.

⁴⁴ Светозар Милетић, „Опаске, I“, *Застава*, бр. 51, 30. април 1872.

⁴⁵ *Јединствено*, бр. 90, 27. април 1872.

⁴⁶ *Застава*, бр. 55, 10. мај 1872.

Србији „у западном смислу“, при том се званично изјашњавајући овога пута као припадник либералне странке. Радничког питања нема јер нема индустрије у Србији, понавља он, а стога нема ни фабричких радника. Признаје да ни Светозар Марковић то не тврди већ да убраја сељаштво у пролетаријат, али га онда као „одборника Интернационале за српске земље“ пита не значи ли то извртање начела Интернационале. Јер, њено начело је да је пролетер онај који нема ништа, а наш сељак има и земљу и кућу, а поседује и друга средства за рад и живот попут стоке и сл. На том месту др Владан Ђорђевић нашао је за сходно да похвали недавну одлуку Народне скупштине по којој ма колико и ма коме српски сељак дуговао не може му се одузети „шест плугова земље и два вола“ чиме се елиминише могућност пролетаризације српског села. Сиротиња по њему постоји само у градовима, пре свега у Београду, и због тога је власт основала „сиротињску кућу целе Србије“ чиме је решен проблем сиротиње у целој земљи.

Следећа Ђорђевићева замерка Светозару Марковићу је упућена због његове намере да „сруши садање државне темеље“ и да државу подигне на „здравом темељу“. Др Владан Ђорђевић сматра да је добро што они за које пише Светозар Марковић уопште не читају његове текстове јер би га „иначе каменовали“. Напротив, његове текстове чита српска буржоазија коју он тако наоружава против себе, каже др Владан Ђорђевић јер Светозар Марковић на тај начин износи и разоткрива пред буржоазијом своје намере које она веома добро разуме и стога може на време спречити. На овај начин др Владан Ђорђевић је веома вешто појаснио зашто немали број образованих и имућних људи чита *Радник* и уједно их тим објашњењем и оправдао, а тиме истовремено амнестирао и себе као претплатника на тај лист.

Треба рећи да и поред тога што се расправа ове двојице водила на највишем нивоу у односу на ниво расправе свих дотадашњих учесника у тој полемици, ни она није била ослобођена одређених грубости и заједљивости. У томе је ипак предњачио др Владан Ђорђевић иако је поприлично спустио свој арогантни тон из претходних текстова на релативно пристојан ниво будући да је познавао Светозара Марковића лично и знао колики он углед ужива не само у Србији већ и у иностраним социјалистичким круговима. Међутим, др Владан Ђорђевић није пропустио да у помињању животног тока Светозара Марковића ипак нагласи да се и поред све његове памети и даровитости ради о човеку који није завршио факултет, што је, мора се признати, ипак много блажа квалификација од оне коју су од др Владана Ђорђевића добили Мита Ценић и други учесници у расправи, од којих при том ниједан није имао завршен факултет, а које је он зато и назвао „шипарцима и недоученим ђацима“.

Полемика између др Владана Ђорђевића који је себе и јавно означио као либерала и социјалисту привукла је велику пажњу не само читалаца него и власти која их је доскора малтене третирао као исто зло у две нијансе. Тек ова полемика, нарочито онај њен део који се односио на тзв. радничко питање показаће и да се ради о два супротна правца.

Многима у Србији тога доба којима су либерална и социјалистичка идеологија изгледале веома сродне, ова полемика ће разјаснити да је међу њима одувек постојала провалија у начелима зато што се либерална доктрина залаже само за изједначеност свих људи у правима док социјалистичка инсистира и на њиховој економској једнакости.

Отуда када је и било покушаја за зближавањем и сарадњом представника ове две идеолошке струје они су се врло брзо завршавали неуспехом. Тако и др Владан Ђорђевић, кад у свом чланку–одговору нуди Светозару Марковићу сарадњу каже: „оди овамо да се заједно боримо за оно без чега не може бити разговора ни о каквој здравој реформи, оди да најпре извојујемо *право слободної састѣанка* (подвукао В. Ђ.), па онда ћеш ти моћи скупити митинг у ком год хоћеш крају Србије па гледај ако можеш да их разлозима убедиш о томе да је боље онако како ти мислиш“⁴⁷.

Овај позив на сарадњу, који би се условно могао схватити и као позив Светозару да се прикључи либералима, садржи и позив на заједничку борбу за „праву слободну штампу“ – „да ти после нико не сме избрисати ништа“, али такав да је у њему садржана и жаока – „па ни кад цитираш места из приватних писама, држећи да је и то достојно средство за борбу“, при чему др Владан Ђорђевић у првом делу реченице мисли на државну цензуру чијом интервенцијом је из Светозаревог текста у *Раднику* избачено више делова, док у другом делу реченице очито алудира на Светозареву дилему да ли да у свом чланку–одговору Ђорђевићу цитира онај део писма које му је Ђорђевић својевремено послао из Беча у коме он за себе тврди да је заклет и републиканац.

Највредније у том Ђорђевићевом позиву Светозару Марковићу за сарадњу је свакако то што др Владан Ђорђевић, очито делимично остајући веран старим идеалима, позива Светозара Марковића да се заједно боре за „*ојштинску и окружну самоуправу* (подвукао В. Ђ.), јер без ње нити ће народ кадгод отворити очи, нити ће његово представништво заступати праве народне интересе“⁴⁸. Поред тога Владан Ђорђевић види и борбу за уређење администрације као могуће поље сарадње са Светозарем, али је и овде разлика међу њима у томе што Владан Ђорђевић мисли да је то могуће уредити бољим законом, дакле правним путем, док Светозар Марковић мисли да то није могуће без радикалног економског и политичког преуређења државе и друштва.

Др Владан Ђорђевић сматра да се друштвени прогрес може постићи искључиво „слободним установама и интензивним васпитањем народа које је само могуће у тим и поред тих установа извршити“, с тим да је врхунац друштвеног прогреса оличен у досезању „праве грађанске слободе“, а „не са твојим државним превратима *a la Napoleon*“, каже он у свом обраћању Светозару Марковићу. Уз то Ђорђевић видовито процењује да стварање социјалистичке државе не подразумева и њену вечитост, па чак ни њено дуго трајање, а ни праву слободу у њој: „баш и да вам је пошло за руком да подигнете српску социјалну републику, она би била слободна држава под *морање*, која би трајала дотле док не би попустила твоја ’гвоздена рука““. Опстанак такве државе не би по Ђорђевићу допустиле велике капиталистичке државе, пре свега монархије и оне које су у окружењу, јер нису вољне да мирно гледају да се у име комунистичких начела: „башкариш у својој икарији“, у „твојој донкихотерији“. Такође се др Владан Ђорђевић нада да Светозар Марковић

⁴⁷ Др Владан Ђорђевић, „Отворено писмо г. Светозару Марковићу (Свршетак)“, рубрика „Припослано“, *Јединство*, бр. 91, 28. април 1872.

⁴⁸ *Исто*.

заиста не мисли озбиљно да би његова „социјална република“ могла бити „одиста врло поуздана кристализациона тачка за федерацију слободних балканских држава, која нас може спасти да једном не дођемо у желудац каквога цина“, као и да стварно не мисли да „слободна држава“ може имати војску „само за одбрану закона и своје слободе“. У супротном, уколико Светозар то одиста мисли, онда др Владан Ђорђевић сумња да је Светозарев „мозак остао неповређен од његовог честољубља“ питајући се како је дошло до тога да се за тако кратко време у Светозаревом „раду нагомилају тако велике бесмислице, толике недоследности, толике детињарије и толике нелојалности наспрам света“.

На крају, др Владан Ђорђевић наглашава да овим писмом не намерава завршити полемику већ да следи трећи наставак његовог текста „Социјализам, комунизам и наши политички шипарци у *Раднику*“, у „коме ћу“, поручује он Светозару Марковићу „покушати да докажем да твоје ново јеванђеље ма колико га маскирао именом Интернационале, не само да није за увођење у данашње српско друштво, него да је осим тога из темеља лажно јер није основано на природним законима“.

Уследио је текст у *Раднику* који је заправо био негативан приказ Ђорђевићевог предавања о проблему сиротиње⁴⁹, које је он одржао 23. априла 1873, дакле у јеку полемике. Аутор текста је био Андра Николић, најмлађи од свих *Радникових* сарадника. Он најпре критикује Ђорђевића што је било најављено предавање о сиротињском питању, а потом, током предавања о томе скоро да уопште није било говора. Николић исмева Ђорђевићеву тврдњу да ће у Београду настати умирање од глади уколико се не примене његови савети и потанко обавештава читаоце о томе како је највећи део времена током тог предавања потрошен на објашњење начина како ће се скупити новац за Ђорђевићеву приватну болницу. Са задовољством се констатује да је публике било врло мало, тек негде око пола сале, да су то били углавном ђаци, а да је на крају предавач добио само један пљесак и то од свог рођака-богаташа који је као „пријатељ сиротиње“ био у публици.

Последњи полемички текст у *Раднику* поводом пројекта др Владана Ђорђевића написао је лично нови издавач и главни и одговорни уредник листа, Стеван Милићевић.

У свом обимном тексту „Спасена је сиротиња“⁵⁰ Милићевић напада др Владана Ђорђевића за много ствари. Пре свега му замера што тврди да је у Београду толика и таква сиротиња да Београдска општина није могла да јој пружи праву помоћ, због чега може доћи у Србији до тога да као у Француској револуцији и Париској комуни не буде само од богаташа отето богатство, већ и да њихова деца падну као жртве. Посебно погрешним сматра предлог др Владана Ђорђевића да се то спречи подизањем „сиротињско-радничке куће“ од јефтиних материјала као што су даске и гвожђе у којима би могло да живи 300 сиромаша, што је ваљда укупан број сиромаша у Србији, иронично каже Милићевић и одмах пита Ђорђевића да ли су сиротињске радничке куће искорениле сиромаштво у Енглеској, зна ли колико има сиромаша у Србији и да ли уопште зна како преживљава српски сељак. Замера му што не види да треба радикално престројити и модернизовати

⁴⁹ Андра Николић, „Наше домаће ствари“, *Радник*, бр. 45, 26. април 1872.

⁵⁰ Стеван Милићевић „Спасена је сиротиња“, *Радник*, бр. 45–47, 26–30. април 1872.

српско друштво, индустријализовати га и уједно успоставити равномерну расподелу дохотка и производа као праксу социјалне правде.

Што се тиче Ђорђевићевог пројекта приватне болнице Милићевић је изричит да такав пројекат не пружа никоме никакве гаранције сем самом Ђорђевићу. Зато и нема одзива калфи и старијих Београђана на Ђорђевићеве позиве да приложе свој новац за ту болницу. На овом месту Милићевић понавља Ценићеву тезу да у том Ђорђевићевом пројекту нема нимало човекољубља већ само голе рачунице. Посебно је код Ђорђевића неморално то, тврди Милићевић, што прави шпекулацију са болесним и старим, а не само сиромашним људима. Због оваквих намера као што је Ђорђевићева, Милићевић сматра да болнице које живот и здравље свакоме значе не смеју никада бити приватна својина, већ да их морају градити или држава или општина. Милићевић није заборавио ни Ђорђевићеву тврдњу да ће се *Радник* одмах угасити чим се појави нови либерални лист и јетко подсећа на све неправде власти које су и пре полемике са Ђорђевићем чињене *Раднику* од стране власти, а које су се „на миг“ др Владана Ђорђевића четворостручиле. Неће *Радник* напустити његови читаоци, каже Стеван Милићевић, већ ће власт учинити све да тај лист престане да излази.

И одиста, након што је почетком маја објављен у *Раднику* фељтон Павла Козељца „На извору Саве, на утоку Дунава“ у коме он приповеда о неком човеку који је пола курјак, а пола лисица и који хоће да прави болницу за сиротињу тако да га она финансира, а он да на крају каже није то сиротињска већ „моја и само моја болница“, при чему је власт све учинила да му то омогући, између осталог и тако што је натерала Светозара Марковића да емигрира, кренула је отворена репресија власти према *Раднику* и његовој редакцији.

Већ 11. маја 1872. полиција је ухапсила уредника *Радника* Стевана Милићевића, извршила претрес редакције и запленила све нађене рукописе и документацију. Под претњом дугогодишње затворске казне Милићевић је пристао да се јавно покаје и извини јавности што је дозволио да у *Раднику* буде објављен чланак у коме је речено да је Исус Христос био „први комуниста“. Да би фарса била комплетна, полиција је договорила са Милићевићем да буде објављен само још један број *Радника*, како би у њему било штампано његово извињење, признање грешке и покајање. Тај последњи број *Радника* је изашао тек 17. маја 1872. и у њему су били набацани разни чланци, тек толико да лист добије привидно „нормалну“ форму⁵¹. Да би се умирила и заварала читалачка публика пуштен је у продају и претходни број *Радника* који је био заплешен. Из истих разлога је у последњем броју штампан и забрањени текст Светозара Марковића „Наш раднички програм“ у коме он одговара др Владану Ђорђевићу на оптужбу да је прави програм *Радника* онај који је штампан у Панчеву. У том тексту који је уједно и *Радникова* „лабудова песма“, Светозар Марковић објашњава да је програм *Радника* увек био раднички и социјалистички и да је као такав штампан у *Раднику* без икакве потребе да се крије. Напротив, каже Светозар Марковић, управо тај програм је оно што је донело популарност *Раднику*, а посебно је важан и специфичан његов економски део о коме ће он још подробније убудуће писати, јер је то оно што битно разликује социјалистичку од свих других партија. И овај текст,

⁵¹ Стеван Милићевић, „Изјашњење“, *Радник*, бр. 51, 17. мај 1872.

иако је на концу дозвољен за штампу, претрпео је неминовна скраћења од стране цензора, баш као и Светозарев текст „Одговор на отворено писмо др Владана Ђорђевића“ који се такође непотписан појавио у последњем броју. Да би полицијска подвала читаоцима била савршена, текстови у последњем броју *Радника* су се завршавали са „наставиће се“ чиме је код читалаца *Радника* подгревана илузија да ће *Радник* наставити да излази.

И када је угушен лист *Радник*, полемике између др Владана Ђорђевића и српских социјалиста су се наставиле несмањеном жестином. Као бојно поље коришћени су други листови, нарочито хумористички, а писане су и посебне брошуре, па чак и књиге.

Може се рећи да је од листова који су учествовали у овој полемици, поред *Радника* и *Јединств* далеко најангажованији био социјалистички⁵² „лист за шалу и сатиру“ *Врајолан*⁵³, у коме је на ову тему, пре свега на рачун др Владана Ђорђевића, објављен велик број написа, и то од стране разних аутора. Ти написи нису имали теоријски карактер већ су сходно профилу листа више представљали жаоке, неукусне пошалице и подругивања на рачун „свезнајућег доктора“. За то је делимично крив и сам др Владан Ђорђевић који је у полемикама претерано истицао своје бројне титуле и звања што је сатиричарима пружало прилику да га исмеју због самољубља.

Иако се при тим нападима на др Владана Ђорђевића није увек користило његово име, алузије су биле више него јасне. Тако нпр. *Врајолан* пише да су у *Јединству* почели да се појављују неки „шипарци“, нека „отворена писма“ и неки „нови апостоли“. У неким пак од тих текстова име др Владана Ђорђевића користи се и директно као нпр. када се исмева у Никетићевом тексту његов покушај да се у Србији угуши „француски социјализам-комунизам“⁵⁴, као и када се оптужује за издају старих другова зарад користи од режима. Том приликом се Ђорђевић и упозорава да треба прво да размисли пре него што нешто напише да се не би после кајао као што се кајао зато што је написао књигу *Народ и великаши*. Највише алузија у *Врајолану* на Ђорђевићев рачун тичало се његове наводне склоности да служи сваку власт ради новца. Помињало се да су неки „доктори почели да лижу господске ђонове“ како би доказали своју тврдњу да у Србији свако може имати посао, и то још и добро плаћен, да неки са „докторском дипломом“ мисле да могу да „прегледају мозгове“ из велике даљине (алузија на увреду Светозара Марковића која му је нанета од стране др Владана Ђорђевића)⁵⁵, а било је и бруталних оптужби на рачун др Владана Ђорђевића попут оне да је обичан плагијатор. Он је по први пут оптужен за плагијат управо у *Врајолану*, а радило се о његовој књизи *Сулејман и робови*, коју је „Ипократ“ наводно преписао из књиге која је објављена још 1824. године. Оптужен је да су његове новеле „накрпљене“ из туђих књига, од напабирчених фраза туђих умова, па

⁵² Јован Скерлић убраја *Врајолан* у „радикал-социјалистичке“ листове. Види: Јован Скерлић, *Јујословенска шћамја*, Београд: 1911, стр. 7.

⁵³ *Врајолан* је излазио током 1871. и 1872. године. Почео је излазити пар месеци након појаве *Раденика*, а угушен је неколико месеци након гушења *Раденика*.

⁵⁴ М. Ј. Никетић, „Погледи-изгледи“, *Врајолан*, бр. 8, 2. мај 1872.

⁵⁵ *Врајолан*, бр. 8, 2. мај 1872.

он стога није „ни доктор ни новелиста“, већ само један од „бадаваџија“ који „мало више мозга него што трабуња“⁵⁶. Са све дубљим уласком Владана Ђорђевића у политику, таквих оптужби ће бивати све више и више, али ова прва никада неће бити заборављана.

На исти начин је у *Врајолану* брањен током ове полемике и Марко Пајић. Тим поводом се исмева „славни доктор“ који је у младости цветао, а „чији се мозак сада потпуно расцветао“ услед чега напада преводиоца Дарвинове књиге на српски, подиже приватну болницу на туђ рачун и лечи сиротињу од сиромаштва „добротворном водицом“⁵⁷.

Врајолан је био лист који је тријумфално објавио вест о пропасти идеје др Владана Ђорђевића да сазида приватну болницу, и да је тај пројекат сада „лањски снег“⁵⁸.

У „Врзином колу“, које је било посебан прилог у *Врајолану*, сви учесници хумористичке расправе су се потписали са „др“ шегачећи се тако на рачун др Владана Ђорђевића. Такође је исмевана његова новостечена навика да носи цилиндар-шешир, беле рукавице и да се свуда вози каруцама⁵⁹, „чезнући за ма каквим одликовањем“⁶⁰ које би прикачио на одело. Његово стално инсистирање на томе да је завршио високе школе у Бечу добиле су много пута хумористични одјек у *Врајолану*⁶¹, па тако и у облику *Врајолановој* „признања да је редакција утврдила“ да се др Владан Ђорђевић одиста школовао у правој високој школи, и то високој ни мање ни више него четири спрата („четири ката“)⁶².

Др Владан Ђорђевић није остао дужан ни *Врајолану*. Главном *Врајолановом* уреднику Михаилу Никетићу јавно је пребацио да је и поред понижења које је *Врајолан*, а и Никетић лично доживео од Светозара Марковића када му је исти у свом чланку у *Раденику* ударио јавни шамар („снажно миловање по образу“), Никетић ипак „остао и даље понизни скутоноша нашег великог комунисте“⁶³. Истина је да је Светозар Марковић у *Раднику*, у чланку под насловом „Нова социјална начела“, осудио напад *Врајолана* на Јована Јовановића Змаја и његов лист *Жижа*, јер по њему Змај спада „у први ред наших бораца за све што је добро, племенито и истинито“, па *Врајолан* греши кад га „грди“ јер га је помешао са либералима из 1858. и „све их стрпао у једну тикву са назадњацима“⁶⁴.

У истом тексту је Ђорђевић замерио *Врајолану* да је написао тешку неистину када је објавио да се он, Владан Ђорђевић, покајао због свога драмског текста *Народ и великаши* јер се, насупрот томе, он као аутор поноси тим својим текстом као најбољим и стога га је и послао управи Народног позоришта у Београду.

⁵⁶ Ђурисије Буржосије, „Моја исповест (писмо из унутрашњости)“, *Врајолан*, бр. 8, 2. мај 1872.

⁵⁷ Жац (Живојин Симић), „Један нови проналазак“, *Врајолан*, бр. 10, 18. мај 1872.

⁵⁸ Рубрика „Чујем“, *Врајолан*, бр. 5, 28. април 1872.

⁵⁹ „Прва седница 'Врзиног кола“, *Врајолан*, бр. 11. и 12, 25. мај 1872.

⁶⁰ „Декорирање једнога од најзнатнијих београдских хирурга“, *Врајолан*, бр. 21, 2. август 1872.

⁶¹ Караконцула Пампуловић, „Затворено писмо“, *Врајолан*, бр. 13, 2. јун 1872.

⁶² „Писмо из Јапана“, *Врајолан*, бр. 22 и 23, 18. август 1872.

⁶³ Владан Ђорђевић, „Два филозофа“, *Јединство*, бр. 96, 4. мај 1872.

⁶⁴ Светозар Марковић, „Нова социјална начела“, *Раденик*, бр. 66, 9. новембар 1871.

Главни уредник *Врајолана* Михаило Никетић је у свом одговору др Владану Ђорђевићу написао да је он пријатељ и истомишљеник Светозара Марковића и да су и међу пријатељима и истомишљеницима могућа повремена мања неслагања, али да она не могу изменити његов однос према Марковићу и његовим идејама, као и обрнуто, што није одговарало истини јер је Светозар Марковић након свог критичког чланка на рачун *Врајолана* заувек престао да сарађује у њему. Много жешћи је други део Никетићевог „Отвореног писма др Ипократу Ђорђевићу“ у коме критикујући непрекидно исказивање охолости Владана Ђорђевића током полемике, који се стално хвалише да је толико надмоћан да може да „иде сам против свију“ па још уз то и да пита: „Има ли вас господо још?“, Никетић каже да је др Владан Ђорђевић само привидно сам јер иза њега стоји режим, полиција и цела државна сила, па нико озбиљан зато и не сматра да Ђорђевићу треба помагати кад је већ у толикој предности⁶⁵.

За разлику од Светозара Марковића и његове групе око *Радника* кога су подржавали и други листови и појединци, др Владан Ђорђевић није имао свог чврстог савезника међу тадашњим листовима, ако се изузме *Јединство*.

Чак ни изразито конзервативни лист *Виговдан* и прорежимски сатирични лист *Ружа* више су били у тој полемици против социјалиста, а не за Владана Ђорђевића, а у листу *Ружа* је чак и критикован.

У уводном тексту у *Виговдану* је подржана теза др Владана Ђорђевића да у Србији нема радника, па отуда нема ни радничког питања ни потребе да се неко у име њих политички организује и бори као што то чине социјалисти. Укључујући се у полемику *Виговдан* наглашава да индустријских радника у Србији неће бити „ни за сто година“ и да се зато не треба бојати социјалиста нити да та „неколицина који истурају Маркову заставу у Србији“ могу у њој произвести револуцију јер „ни сами не знају шта раде и зашто тако раде“, па неће имати ни знања како да револуцију изведу. У истом тексту се индиректно подржава Ђорђевићева теза о непремостивој разлици између високообразованих људи којих је онда у Србији било веома мало и оних који нису стекли такво образовање иако су покушавали, при чему се директно мисли на Светозара Марковића, са настојањем да се тим податком омаловажи и он као личност, а и његов политички ангажман: „главни војсковођа Интернационале у Србији је то постао тиме што ништа није учио и плива само у ваздуху са целом својом личношћу“⁶⁶.

Хумористички лист *Ружа* који је важио као прорежимски и антисоцијалистички оријентисан, без сумње је изненадио и јавност и др Владана Ђорђевића нападом свог главног уредника Мијаила Ђелешевића на личност др Владана Ђорђевића оптуживши га да прорачунато напада социјалисте како би постао дворски лекар, што је истини за вољу Ђорђевић убрзо и постао. Он пита Ђорђевића зашто није јавности пре четири године саопштио све те компромитујуће чињенице које је знао о Светозару Марковићу и другим социјалистима, а што му је била и дужност јер су опасне по власт, него то чини баш сада

⁶⁵ М. Ј. Никетић, „Отворено писмо др Ипократу Ђорђевићу“, *Врајолан*, бр. 9, 10. мај 1872.

⁶⁶ „У Београду, 17. маја“, *Виговдан*, бр. 102, 18. мај 1872.

када се кандидује за дворског лекара и очекује и друге услуге од државе⁶⁷. Овом нападу је свакако допринело и то што Ђелешевић јесте био човек режима, али је било познато да није волео владара Обреновића, па отуда ни оне који су му блиски или који су као Владан Ђорђевић били на путу да му се приближе.

Разлога за оволику усамљеност др Владана Ђорђевића у његовој полемици са социјалистима има више, а један од њих је свакако и то што је он сам томе допринео својим држањем, пре свега својом несмотреношћу и сумњичавошћу које је испољавао и према оним политичким делатницима који би по природи ствари морали бити на његовој страни попут либералног војвођанског првака др Светозара Милетића, па и сумњом у оријентацију листова као што су *Видовдан* или *Ружа*. Тако је и напад на др Владана Ђорђевића у *Ружи* заправо одговор на Ђорђевићеву тврдњу да се у последњим бројевима *Врајолана* и *Руже* „имењаци“⁶⁸ за његов укус исувише слажу због чега се пита нису ли можда „на истим јаслама“. Осим тога, др Владан Ђорђевић је јавно оптужио Ђелешевића да није лојалан владајућој династији подсећајући при том Ђелешевића да се због свог писања морао приликом повратка Милоша Обреновића у Београд и на власт, склонити код турског паше.

Тачност Хераклитове мисли да је карактер људска судбина потврдиће и др Владан Ђорђевић задржавањем таквог односа према људима током целе своје политичке и друштвене каријере. Чак и кад је у својим зрелим годинама писао дипломатску историју она је била пуна његових „заједљивих покуда и безобзирних личних напада“⁶⁹, како је то оценио Владану Ђорђевићу иначе склони Слободан Јовановић. Очигледно је да су му његов темперамент и истрајност омогућавали да „прегази“ већину својих критичара, али да му не само они, већ ни шира јавност и кад су му признавали надмоћ у дијалогу нису праштали његов стил у полемици и његово „право на сумњу“ у све и свакога. При томе ипак не треба заборавити ни то да Владан Ђорђевић није први напао социјалисте већ они њега, и то нимало нежно, и да је стајао све време скоро сам против свих својих опонената. Такође ни то, да се ниједна страна у својим написима није успела ослободити ни емоција ни идеолошке једностраности.

Због тих својих особина др Владан Ђорђевић се на крају удаљио и од *Јединства* па је тако свој одговор на последњи велики напад социјалиста у том периоду објавио у листу *Правда*. Радило се о тешкој оптужби Николе Ј. Петровића да је др Владан Ђорђевић плагирао своју расправу о народној медицини код Срба, којом се иначе Ђорђевић веома поносио па га је та оптужба веома погодила. Петровић је у јавност изнео гомилу доказа против Ђорђевића показујући да је преузео делове многих књига не наводећи притом изворе, па тако чак и радове Вука Караџића, цинично додајући – након „што се одласком на Вукову сахрану лично уверио да је Вук мртав“⁷⁰.

⁶⁷ Мијаило Ђелешевић, „Владане!“, *Ружа*, бр. 20. и 21, 11. јун 1872.

⁶⁸ Алузија др Владана Ђорђевића на то што су и уредник *Врајолана* и уредник *Руже* носили исто име – Михаило, односно Мијаило.

⁶⁹ Слободан Јовановић, „Јован Ристић, писац и историчар“, *нав. дело*, стр. 559.

⁷⁰ Алузија на то што је Владану Ђорђевићу као студенту припала велика част да после опела Вуку Караџићу, служеног у грчкој капели у Бечу, одржи посмртни говор.

Већ у наслову свог одговора „Девети јуриш“ др Владан Ђорђевић указује на дугачак ред оних који су га нападали током полемике, а већина од њих и више пута. У овом подужем тексту Ђорђевић се позабавио хронологијом саме полемике подсетивши читаоце *Правде* у којој је његов одговор објављен како је против њега дрско искорачио Димитрије Ценић и како је потом завршио у емиграцији, уосталом као и многи други, па и сам „разшеф“ социјалиста „страшни Светозар Марковић“, да су листови који су га нападали попут *Радника*, *Врајолана*, па чак и *Руже* престали да излазе због своје „скандалозне прошлости“, а да ће истина и правда стати на пут и оним појединцима из редова лекара који му о глави раде и поткупљују разне новине да пишу о њему разне неистине. Посебно се окомио на неименованог, али у тадашњем релативно малом граду Београду лако препознатљивог доктора „који се препоручивао за главног војног лекара“, највероватније мислећи на др Стевана Милосављевића. Овај доктор је по дубоком уверењу др Владана Ђорђевића плаћао сваки и најмањи „редић“ који би против њега објавили листови *Врајолан*, *Београдски гласник* и *Београдске новине*, баш као да се ради о некаквом огласу. Што се тиче „нападача Нице Петровића“ који га је оптужио за плагијат дела из области народне медицине, др Владан Ђорђевић наводи да је „Ница најгори“ од свих његових критизера јер га је оптужио да је књижевни лопов. У своју одбрану каже да је преузимање општих знања у медицинским књигама опште распрострањена, већ одавно традиционална појава и да је његов циљ био да скупи знање о српској народној медицини на једном месту, а не да маше својим ауторством.

Након што је *Врајолан* угушен од стране власти, његови сарадници су покренули нови социјалистички сатирични лист под називом *Врзино коло*. У њему су наставили борбу са старим и новим противницима не заборављајући ни др Владана Ђорђевића као своју повремену мету. У *Врзином колу* је исмеван његов књижевни рад, пребацивано му је да је плагијатор и да штампа своје гимназијске записе као „велику књижевност“⁷¹, да је склон измишљању, а чак су прављене и некоректне асоцијације на његово цинцарско порекло отварањем питања да ли је неко ко је Ипократ „чисто српски писац, којим се Срби могу хвалити“⁷².

Најтежи напад на др Владана Ђорђевића у *Врзином колу* дошао је од угледног књижевника Милована Глишића, који је објавио текст *Дневник једног либерала*⁷³, о коме ће се у Србији дуго причати, као и више других текстова у којима годинама Глишић неће остављати др Владана Ђорђевића на миру. Уопште узев, сматра се да у историји српске штампе „ниједна јавна личност није била мета толиких сатиричних написа као др Владан Ђорђевић“⁷⁴.

⁷¹ Твој сељо, „С пута“, *Врзино коло*, бр. 4, 30. децембар 1872.

⁷² „Скупљено-прештампани писац“, *Врзино коло*, бр. 7, 22. јануар 1873.

⁷³ Милован Глишић, „Дневник једног либерала“, *Врзино коло*, бр.11, 1. март 1873.

⁷⁴ Према: Ђорђе Игњатовић, *Хумор и сатира – убојито оружје Светозареве социјалистичкој покрећу у политичкој борби*, у: Зборник радова са научног скупа САНУ Живот и дело Светозара Марковића, одржаног 16. и 17. октобра 1996. у Београду и 18. октобра у Зајечару, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, стр. 332.

Текст *Дневник једној либерала* је објављен тачно на годишњицу почетка полемике и бави се принципијелним ставовима др Владана Ђорђевића колико и његовом приватношћу. Кроз причу о томе да је власт у Србији наручила од једног либерала који је „у успону“ да се обрачуна са социјалистима тако што ће доказати да нема радника, а тиме ни радничког питања те да су стога сви социјалисти штеточине који само дижу испразну буку и праве неред у име фантомске радничке класе која не постоји. Тај либерал је „добрио у задатак“ да докаже како су сви социјалисти незналице, шипарци, ленштине и лоши ђаци како би одбио српску младеж од њих и њихових субверзивних идеја. Посебно опасан је по том „либералу-доктору свега и свачега“ однос младих социјалиста према ауторитетима јер „не вермају цилиндри и односе се према њима као да су прости ђупови“⁷⁵. Посебно жестокој критици је изложен др Владан Ђорђевић као пребег из омладинских републиканских редова у најцрње монархисте ради новца: „Владан Ђорђевић се додворио и удворио“⁷⁶, чиме се алудира на Ђорђевићево приближавање двору и монарху.

У тим биткама либерала и социјалиста било је не само много оштрих тонова и потпуно опречних гледишта, већ и разумних политичких предлога, па и предлога за сарадњу либерала и социјалиста што се нпр. види већ из наслова чланка „Зближење начелних партија“, објављеног у листу Уједињене омладине српске *Млада Србадија*, који је представљао јавну понуду левих либерала социјалистима да међусобно сарађују, али је одговор Светозара Марковића на ту понуду био не само исувише крут, већ и идеолошки потпуно одбојан: „да знате једном за свагда да у Србији има људи који се тако исто не боје реакције као што презиру ваш либерализам“⁷⁷. Исти тврд принципијелни став поводом могућности сарадње социјалиста са либералима је Светозар Марковић изнео и у посебној брошури коју је написао као одговор др Владану Ђорђевићу под насловом *Одговор др Владану Ђорђевићу на његово „Ошворено њисмо“*⁷⁸, на шта је био принуђен не само зато што је *Радник* био угашен, већ и зато што је *Јединство* одбило да му штампа текст. У тој брошури-одговору Светозар Марковић каже да лист *Радник* који је за све време свога постојања био и остао гласило искључиво српских социјалиста није учинио „никаква уступања“, нити су његови сарадници улазили у ма какву сарадњу и „ма какву партијску трансакцију ни са либералном партијом, а камоли са којом другом“⁷⁹, нити да је то појединачно учинио неко од социјалиста који су чинили организацију Светозара Марковића⁸⁰, јер са „назадњацима који бране постојеће стање“ нема и не може бити сарадње,

⁷⁵ Милован Глишић, „Јеша и Неша“, *Врзино коло*, бр.15, 10. април 1873.

⁷⁶ Милован Глишић, „Дневник једног либерала“, *Врзино коло*, бр.11, 1. март 1873.

⁷⁷ Светозар Марковић, *Целокујна дела*, том V, Београд: Завод за издавање уџбеника, 1987, стр. 91.

⁷⁸ Светозар Марковић, *Одговор др Владану Ђорђевићу на његово „Ошворено њисмо“ у Јединству*, Нови Сад:1872.

⁷⁹ Светозар Марковић, *нав. дело*, 3, стр 113.

⁸⁰ Светозар Марковић је био на челу илегалне политичке организације у Србији која је била део Прве интернационале, чији ће чланови пострадали после његове смрти, а неки попут његовог брата

пошто управо против тог и таквог стања друштвене неправде „устају борци за истину“⁸¹ окупљени око *Радника*. Такође није пропустио да нагласи да се приликом гушења листа *Радник* јасно видело да је полиција постала јавни савезник др Владана Ђорђевића.

На оптужбе да око *Радника* окупљена група социјалиста под маском подршке не-ослобођеним деловима српског народа који живи у Турској заправо припрема преврат у Србији, Светозар Марковић је у истој брошури одговорио да „практичан рад“ социјалиста на плану ослобођења српског народа који живи покорен на својим вековним територијама које је окупирала Турска одговара и „одговарао је вазда [...] начелном гледишту на српско ослобођење као што је оно изнешено у *Раднику*“⁸², како и доликује програму „партије бораца за истину“. И пре тога је у *Раднику* Светозар писао да је „једини пут који народе води ослобођењу срушити силу силом“⁸³, будући да „правицу [...] није никако могуће постићи мирољубивим путем“⁸⁴.

Тако се расправа о „сиротињској болници“, претворила у расправу о радничком питању, а потом прерасла у расправу о питању преуређивања политичке и економске организације српске државе, као и метода којима треба то постићи, али и метода којима се може постићи потпуно ослобођење српског народа.

Била је то највећа и најбурнија полемика у Србији у другој половини 19. века која је оставила дубоке трагове у њеном јавном и политичком животу, па и у животима учесника у тој полемици. Даље излагање *Раденика* биће заустављено. Светозар Марковић ће морати да емигрира, али ће наставити полемику целом једном књигом, пошто му режимска штампа није хтела уступити простор ради објављивања одговора др Владану Ђорђевићу. И др Владан Ђорђевић ће 1872. године написати на ту тему брошуру обима 47 страна, под насловом *Да ђомоїнемо, браћо, ђравој сиройїињи нашој у Беоїраду*.

Социјалиста Димитрије Мита Ценић ће поводом полемике бити и прогањан и затваран, а такође ће написати књигу на ту тему под насловом *Боїослов и докїор*, алу-дирајући у наслову књиге на своје теолошко и на Ђорђевићево медицинско образовање. Велики књижевник и при том и социјалиста Јанко Веселиновић, већ тада веома популаран и признат од књижевне критике, инспирисан том полемиком ће написати књигу *Јунак наших дана* и потом завршити у затвору.

Иако је судбина свих листова који су се у тој полемици окомили на др Владана Ђорђевића била да су убрзо после тих напада престајали да излазе, а већина аутора је или морала да емигрира, или доспевала у затвор, они у затвор нису доспевали вољом др Владана Ђорђевића, као што би се могло помислити, већ зато што су њихови напади на њега имали

Јеврема бити и стрељани. Види: Драган Симеуновић, *Истїорија срїске ђолийичке мисли. Нови век*, Нови Сад: Православна реч, 2019, стр. 451.

⁸¹ Светозар Марковић, *нав. дело*, 3, стр 30.

⁸² Светозар Марковић, *нав. дело*, 3, стр 113.

⁸³ „Раденик“, бр. 56, 1871.

⁸⁴ „Радник“, бр. 30, 1872.

и далеко ширу политичку конотацију, јер су они уједно били и напади на друштвено-политички поредак, режим и монархију. Може се пре рећи да је та полемика била окидач за одлуку српских власти, тачније либералног намесничког режима који су дуго оличавали Јован Ристић и Миливоје Блазнавац, да се обрачуна са социјалистима који су били пропагатори идеја Париске комуне и у оквиру тајне политичке организације која је била члан Прве интернационале припремали социјалистичку ослободилачку револуцију у земљама у окружењу попут Босне и Херцеговине. Одлука власти о угушењу *Раденика* је практично донета још 1871. на заседању Народне скупштине на коме је речено и то да се *Раденик* мора угушити свим средствима „јер се бесно псето не може смирити док се не убије“⁸⁵, а полемика о којој је реч властима је само добро дошла да своју накану спроведу у дело. И Светозар Марковић је давно пре започињања полемике са др Владаном Ђорђевићем написао у *Застава*⁸⁶ да је чита намера власти да угуши *Раденик*. У прилог тој његовој тврдњи су ишли каснији поступци полиције током полемике са др Владаном Ђорђевићем која је задржавала текстове Светозара Марковића и других социјалиста, хапсила уредника *Радника* и на разне друге начине чинила даље излагање *Радника*, а потом и *Врајолана*, немогућим.

Исто тако, српске власти ће ставити жиг бунтовника на Димитрија Ценића који ће он носити до краја живота, не зато што је јавно прозвао др Владана Ђорђевића, већ зато што је био означен од иностраних полиција као бунтовник и револуционар. Напад Димитрија Ценића на др Владана Ђорђевића био је само повод више за обрачун власти са њим јер је тај Ценићев чланак био виђен од стране власти пре свега као перфидан напад на поредак⁸⁷.

И да је хтео др Владан Ђорђевић те 1872. године када је полемика започела никога није могао да пошаље у затвор, из простог разлога што иако је био угледан лекар и про-режимски оријентисан интелектуалац, ипак није био део извршне власти. Зато сва она сумња да је он смрсио конце Мити Ценићу, Светозару Марковићу, Михаилу Никетићу и другим његовим критичарима који су допали затвора, не стоји. Са друге стране, истини за вољу треба рећи и то да др Владан Ђорђевић када је постао министар, па председник Владе (који су у историји забележени као доба када је „лични режим превршио меру под министарством Владана Ђорђевића“⁸⁸), ипак није остао дужан својим критичарима. За време свог мандата отерао је Милована Глишића у пензију, а чувеног сатиричара Жаца (Живојина Симића) који му је на странама *Врајолана*, *односно Врзиној кола* „јео душу годинама“ оставио је без запослења⁸⁹, крајње лично користећи при том своју позицију човека на власти, а ако није тражио да неког од оних који су га јавно нападали и оспоравали хапсе,

⁸⁵ Види: *Пројтоколи Народне скупштине за 1871. годину*, стр. 513; такође и: „Рад Народне скупштине“, *Раденик*, бр. 61, 28. октобар 1871.

⁸⁶ „Изјава Светозара Марковића“, *Застава*, бр. 56, 12. мај 1871.

⁸⁷ Види: Драган Симеуновић, *Парадигме политичке историје Миће Ценића*, нав. дело, стр. 103–113.

⁸⁸ Слободан Јовановић, „О Скерлићевој политичкој идеологији“, нав. дело, стр. 705.

⁸⁹ Види: Голуб Добрашиновић, „Милован Ђ. Глишић – живот и рад“, у: М. Ђ. Глишић, *Сабрана дела*, први део, Београд:1963, стр. 30.

ипак је чинио доста тога да им изречене казне, као књижевнику Јанку Веселиновићу, не буду ублажене, па чак ни монарховом вољом.

Велики српски књижевник Јанко Веселиновић, који се за социјалистички покрет Светозара Марковића везао још у раној младости, инспирисан овом полемиком написао је касније, према мишљењу бројних социјалистички оријентисаних књижевних критичара свој најбољи роман *Јунак наших дана* у коме су јунаци стварне личности само са измењеним именима. У доктору-каријеристи и политичару-негативцу лако се да препознати лик др Владана Ђорђевића, а у страдалнику за своје идеје, лик Светозара Марковића. Због овог романа Веселиновић ће бити изложен разним непријатностима много година по објављивању овог романа кад на власти буде био др Владан Ђорђевић, а тај роман буде био објављиван као фељтон. Аутор је „допао одговорности и апса“ јер је у роману фактографски верно описао др Владана Ђорђевића и догађаје из његовог живота, мада под другим именом. Осим тога он се није либио у претходним годинама да у својим написима у разним листовима грубо вређа др Владана Ђорђевића називајући га „сулудим Цинцарином“ и „политичким банкротом“. Најгрозније клевете на рачун Владана Ђорђевића изнео је управо Јанко Веселиновић 1898. године у непотписаном чланку „Прилог ка биографији једног ниткова“ који је објављен у *Дневном листу*. Да би умањио своју кривицу уредник је одао властима ко је аутор текста. Пред судом је Јанко Веселиновић признао да је аутор текста и осуђен је на три месеца затвора, колико је добио и уредник *Дневног листа*. Када је тешко болесни Веселиновић замолио краља да га амнестира, др Владан Ђорђевић, који је тада био председник Владе је то спречио. Револтирани Веселиновићеви саборци и пријатељи су тим поводом оставили много огорчених коментара, пре свега у листовима *Звезда* и *Србобран*, а песник Милорад Митровић је тим поводом чак написао и објавио „претећу“ песму „Порука др Владану“. Песму о др Владану Ђорђевићу као „полемичару који се служи силом“ и о његовој „жртви“ књижевнику Јанку Веселиновићу, који је због критике и полемике са др Владаном Ђорђевићем поновио својим робијањем судбину Светозара Марковића, написао је и Милован Глишић, користећи при том њихова пуна имена и презимена, и објавио је у листу *Звезда*. Треба при том имати у виду да је *Звезда* била књижевни лист који је уређивао управо Јанко Веселиновић, и да су му сарадници у листу били углавном врло млади и „сви одреда радикали“, тачније припадници „радикалске омладине која се борила противу Владана Ђорђевића и његове владе“⁹⁰.

Тако је полемика започета 1872. између српских социјалиста и др Владана Ђорђевића потрајала, што у новинама, што у књижевној форми, скоро три деценије, јер су улогу старих српских социјалиста – Ђорђевићевих критичара временом преузели нови у *Стиаром ослобођењу*⁹¹, *Раду* и *Фењеру*⁹² који су га као отпадника из својих редова стално

⁹⁰ Слободан Јовановић, „Павле Маринковић (1948)“, *Из историје и књижевности*, Београд: БИГЗ, 1991, стр. 287.

⁹¹ Види нпр. чланке „Политички швиндлери“ у *Стиаром ослобођењу*, бр. 46, од 14. марта 1876, и „Неколико речи на Владимирову изјаву“ у *Стиаром ослобођењу*, бр. 64, од 13. априла 1876.

⁹² Види нпр. чланак „Тражи се“, у социјалистичком сатиричном листу *Фењер*, бр.10/1876, у коме се „тражи“ да ако већ „Владан (Ђорђевић)“ не може да буде у одбору за сиротињско питање, буде секретар одбора за рањенике.

на то подсећали и држали „на нишану“, а потом и радикали који су заправо били преименовани социјалисти, и који су махом, попут Николе Пашића, никли из „Светозаровог шињела“. У историји српске политичке мисли она се сматра не само најзначајнијом и најдужом полемиком која је икада вођена у српској јавности, већ и политички и идејно најплодотворнијом што је засигурно у великој мери заслуга др Владана Ђорђевића.

Након исцрпне анализе полемичких текстова и услова у којима се ова полемика одвијала, може се закључити да су старе оцене из времена владавине Карађорђевића о тој полемици као великом поразу „грубијана“ др Владана Ђорђевића нетачне, као што су нетачне и оцене из периода владавине комуниста у Србији по којима је та полемика била велика теоријска победа социјалиста над либералима. Напротив, слободно се може рећи да је, иако је био релативно усамљен наспрам бројних противника (због чега се морао понекад служити и грубостима), др Владан Ђорђевић полемички надмашио скоро све противнике, а у дуелу са већ тада славним Светозаром Марковићем био му је сасвим равноправан противник. Оцене о полемици су махом формиране након њеног свршетка и носиле су печат субјективности у оцени јавних иступа једног „обреновићевца“, односно у каснијем, социјалистичком добу, неминовну ноту девалвације сваке вредности једног противника социјализма какав је био др Владан Ђорђевић.

Што се тиче његовог угледа у времену док је трајала полемика, из више извора се да разабрати да је др Владан Ђорђевић, мада никада није био довољно уважен као литерата и бивао редовно изостављан из свих историја српске књижевности, без икакве сумње још за живота био прећутно признат као врстан полемичар бритког пера и огромне енергије кога је било важно изазвати, а скоро немогуће надмашити. Овом оценом је, надајмо се, бар делимично исправљена једна од бројних неправди према др Владану Ђорђевићу.

Dragan Simeunović

THE POLEMIC OF DR VLADAN ĐORĐEVIĆ WITH SERBIAN SOCIALISTS ABOUT “THE HOSPITAL FOR THE POOR” AND THE LABOUR ISSUE

S u m m a r y

A polemic that began in the early 1880s between Dr Vladan Đorđević and a group of Serbian socialists led by Svetozar Marković over Đorđević's project of constructing the first private hospital in Serbia turned, over time, from a debate on the health model in Serbia to a principled debate on the labor issue and the social order. Given the number and importance of participants, the newspapers in which it was published and the brochures and books that have been written about it, this polemic has been considered to be one of the most significant and the longest (ongoing for almost three decades) polemics in recent Serbian political history. Although being relatively alone against many opponents (that is why he sometimes had to resort to rudeness),

Dr Vladan Đorđević polemically outperformed almost all of his opponents, and in his duel with the already famous Svetozar Marković, he acted as a completely equal opponent. This polemic also had certain social consequences, not only regarding the fate of some of its participants and the destiny of some newspapers, but far more in the fact that represented, up to that time, the largest public confrontation of the eminent representatives of the two ideologies, liberal and socialist, as two completely different political views on the organization of society that had so far existed in parallel in Serbian society, even though one of them in the service of the government and the other just emerging as a significant opposition.

Keywords: Vladan Đorđević, Svetozar Marković, “the hospital for the poor”, labour issue, liberalism, socialism